

Jakab Albert Zsolt

EMLÉKÁLLÍTÁS ÉS EMLÉKEZÉSI GYAKORLAT

A kulturális emlékezet reprezentációi Kolozsváron

Jakab Albert Zsolt

Emlékállítás és emlékezési gyakorlat.
A kulturális emlékezet reprezentációi Kolozsváron

Sorozatszerkesztő

Horváth István
Jakab Albert Zsolt

Jakab Albert Zsolt

Emlékállítás és emlékezési gyakorlat

A kulturális emlékezet reprezentációi
Kolozsváron

Kriza János Néprajzi Társaság – Nemzeti Kisebbségkutató Intézet

Kolozsvár
2012

Lektorálta

dr. Keszeg Vilmos egyetemi tanár, Babeş–Bolyai Tudományegyetem, Magyar Néprajz és Antropológia Intézet, Kolozsvár

dr. Verebélyi Kincső egyetemi tanár, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Néprajzi Intézet, Budapest

Descrierea CIP a Bibliotecii Naţionale a României

JAKAB, ALBERT ZSOLT

Emlékállítás és emlékezési gyakorlat. A kulturális emlékezet reprezentációi Kolozsváron / Jakab Albert Zsolt. - Cluj-Napoca : Editura Institutului pentru Studierea Problemelor Minorităţilor Naţionale : Kriza János Néprajzi Társaság, 2012

Bibliogr.

ISBN 978-606-8377-05-6

ISBN 978-973-8439-64-1

008(498 Cluj-Napoca)

Korrektúra: Demeter Zsuzsa

Borítóterv és tipográfia: Könczey Elemér

Számítógépes tördelés: Fazakas Botond, Sütő Ferenc

Nyomda: IDEA és GLORIA – Kolozsvár

© Kriza János Néprajzi Társaság

© Nemzeti Kisebbségkutató Intézet (ISPMN)

A kötet tartalmáért a szerző vállal felelősséget, a kifejtett vélemények nem feltétlenül tükrözik a KJNT, az NKI és Románia Kormánya álláspontját.

Tartalom

Előszó	9
Bevezető	11
A kutatás tárgya és célja	11
A könyv felépítése	12
Elméleti keret, terminológia	15
A kutatás kultúraelméleti alapjai	15
Közös tudás, közös jelentés	15
A kultúra mint esemény	16
Az emlékezet mint társadalmi konstrukció	17
Tudomány- és kutatástörténet	19
Idő, hagyomány, emlékezet. A kollektív tudás antropológiai irodalma	19
Tér és idő. A társadalmak ideje	20
Egyéni emlékezés – csoportemlékezet	24
A kollektív emlékezet és társadalmi keretei	25
A nép, a nemzet mint az emlékezet kerete	27
Az emlékezet időbeli horizontjai: a múlt tagolása	30
Az emlékezet térbeli dimenziója és médiumai: az emlékezet helyei	33
A (kollektív) emlékezet szervezése és felmutatása:	
az emlékezés folyamata	39
Az emlékezet diskurzusai és technikái – a társadalom	
értelmezési stratégiái	43
A kitalált hagyomány koncepciója és társadalmi funkciói	46
A kollektív emlékezet mint folytonos küzdelem: szimbolikus harcok	49
Kolozsvár kutatásának irodalma	53
Kitérő. A múlt narratívái – historizmus és mentalitástörténet	53
A kolozsvári múlt reprezentációi. A hely irodalma	55
Történeti munkák	55
Művészettörténeti munkák	60
Turisztikai irodalom	62
Az 1989 utáni kutatások	67
Összegzés. A lokális emlékezet termelése	70
Néprajzi, antropológiai és szociológiai kutatások	72

Város – kontextus – kutatás	75
Kolozsvár és társadalma. A kutatás kontextusa	75
A város	75
A népesség. Etnikumok és felekezetek	78
Társadalmi események, politikai és hatalmi viszonyok	82
A kutatás leírása. Módszertan	84
Adattár és források. Az anyag elrendezése	85
A szövegtörzs műfaja és tipológiai problémái	85
A gyűjtött emléktárgy műfaja	85
A gyűjtött emléktárgy rendszerezése és tipologizálása	88
 Emléktárgy – korszak, tematika, alakzat. Elemzés	91
A kezdetektől a reformkorig (1440–1799). A dátálás gyakorlati funkciója	93
Az alkotó egyén, az építkező polgárság	93
Erődítmények	93
Templomok és iskolák	96
Lakóházak és építészeti elemek	99
A halottak emléktárgya	103
Események emléktárgya	105
Összegzés. Emléktárgyi szokások és attitűdök	110
A reformkortól a kiegyezésig (1800–1867). A dátálás mint emléktárgy	117
Építkezés és építkezők	117
A közösség intézményei, középületek	117
Lakóházak	119
A halottak emléktárgya	120
Események emléktárgya	121
Összegzés	123
A kiegyezéstől az egyesítésig (1867–1918). A dualizmus kora – a nemzet	129
emléktárgya	129
Építkezés és építkezők	129
A közösség intézményei, középületek	129
Lakóházak	131
A halottak emléktárgya	132
Egyének kultusza	132
Az uralkodók kultusza	132
A személyiségek kultusza	137
Események emléktárgya	139
Az 1848-as forradalom és szabadságharc	139
A közösség eseményei	140
Az emléktárgy létrehozói és felügyelői	140
Összegzés	142
Az egyesítéstől a II. bécsi döntésig (1918–1940). A hatalmváltás és emléktárgya	147
A felszámolt és a létrehozott emléktárgy. A múlt román szempontból	147
való értelmezése	147
Az elrejtett múlt és a bezárkózott emléktárgy. Magyar emléktárgyi lehetőségek	153
Összegzés	154

A „kis magyar világ” (1940–1944).	
Visszatérő hatalom – rekonstruált emlékezet	160
A helyreigazított múlt	160
A háborúk emlékezete – a nemzeti hősök kultusza	161
A nemzet teljesítményei és személyiségei	165
Összegzés	166
A II. világháború végétől az 1989-es rendszerváltásig	
(1945–1989). A kommunizmus emlékezetkonstruálása	170
Az átmeneti időszak (1945–1948)	170
A közelmúlt emlékének leépítése	170
A hősök és az áldozatok	172
Az egyházak, gyülekezetek újjászervezése	177
A szocialista-kommunista integráció és a társadalom feletti	
teljes ellenőrzés időszaka (1948–1965)	177
A kommunizmus genezise: a munkásosztály eredményei és hősei	178
A történelem és a kultúra személyiségei	180
Egyházak, közösségek emlékéllításai	182
A korábbi emlékjelek sorsa	184
Az „aranykorszak”. A látszólagos liberalizációtól a nemzeti kommunizmus	
programjág (1965–1989)	185
Kommunista és antifasiszta hősök	186
A román nemzeti múlt megteremtése	186
Az egyházi keretben szerveződő emlékezet	192
A korábbi emlékjelek sorsa	193
Összegzés	194
Egy korszak emlékéllításai. Az emlékezet szervezése a demokrácia korában	
(1989–2004)	211
Felszámolt hagyomány – a felejtés ritualizálása	212
A múltteremtés irányultságai	213
1989. december 21. – az új rend(szer) genezise	214
A demokrácia hősei, személyiségei	216
A román nemzeti múlt (újra)szerkesztése	218
A román emlékéllítés alakzatai	221
A tér megválasztása	222
Az esemény megválasztása	223
Az idő megválasztása	225
Magyar reakciók és emlékéllítások – a mártírium konstrukciói	227
A templom és az iskola – az emlékezet tárgya és helyszíne	228
A tudományos és kulturális intézmények emlékéllításai	230
A zsidó emlékéllítások	231
Összegzés. A nemzeti diskurzusok	232
Esetelemzés. 1848–1849 emlékezetének szervezése és használata	239
Az esemény. Az alapnarratíva	239
A hagyományteremtők	241

TARTALOM

Hatalomváltások – az emlékezet újrahelyezése	250
Az 1989 utáni szimbolikus térszervezések és az emlékezet(ek) használata(i)	254
A román emlékállítások	254
A magyar emlékállítások	257
Párhuzamosság és rivalizálás – az emlékezet használata	258
Összegzés	264
Következtetések	267
Szakirodalom és források	273
Szakirodalom	273
Források	297
<i>Rezumat</i>	311
<i>Abstract</i>	316

Előszó

Nem tagadom, már akkor Kolozsvár hatása alá kerültem, amikor kamaszként először ereszkedtem le a feleki lejtőn. Tizenöt éve élek a városban, lakóhelyeim megválasztásakor mindig figyeltem arra, hogy azok olyan városrészben legyenek, hogy az egyetemre, munkahelyre menet útba essen a Főtér. A történeteikért. Ha valamiért mégsem haladtam át a városon vagy huzamosabb ideig távol voltam, úgy éreztem, lemaradtam valami fontos eseményről. Az emlékállítások, megemlékezési ünnepségek módszeres kutatását 2002 óta végeztem. Ez számomra egyrészt a terepen való aktív jelenlétet (hátizsákomban jegyzetfüzettel, fényképezőgéppel és diktafonnal), másrészt a helytörténeti, szépirodalmi és szakirodalmi tájékozódást jelentette. Most, egy évtized múlva is úgy érzem, hogy ezt a munkát befejezni nem, csak abbahagyni tudom.

A kötet a 2011-ben megvédett, azonos című doktori disszertációm átdolgozott változata.¹ Az elemzés alapjául szolgáló adatbázis – a továbbiakban *Adattár* – 2012-ben, különálló kötetben jelent meg.²

Köszönet • A kutatásaim során, illetve a disszertációm megírásakor és köteté szerkesztésekor sokan támogattak. Mindenkit felsorolni nincs módom, azonban kedves kötelességemnek érzem néhányuk nevét kiemelni.

Dr. Keszeg Vilmos irányította szakdolgozataimat, figyelemmel kísérte kutatásaimat és segítette szakmai előmeneteletemet. Meghatározó volt számomra a vele folytatott konzultáció, köszönettel tartozom az átadott tudásért, az önzetlen és alapos munkájáért, az emberségéért.

Köszönöm dr. Balázs Gézának, hogy elfogadta jelentkezésemet és elvállalta a témavezetői szerepet. Dr. Verebélyi Kincsőnek és dr. Voigt Vilmosnak pedig azt, hogy befogadtak az ELTE Néprajztudományi Doktori Iskolájába, majd irányítottak és bíráltak, kutatói szempontokat és módszereket kínáltak fel. Ennek az iskolának a tudományos légköre, a szakmai eszmecserék segítettek a választott feladat elvégzésében.

Külön köszönöm dr. Keszeg Vilmosnak és dr. Verebélyi Kincsőnek a disszertációmhoz írt bírálatait és a kötet lektorálását. Kérdéseikkel és észrevételeikkel – opponensi

1 Eötvös Loránd Tudományegyetem, Néprajztudományi Doktori Iskola, *Magyar és összehasonlító folklorisztika* program, Budapest, 2011. Tudományos irányító: dr. Balázs Géza egyetemi tanár.

2 *Ez a kő tétetett... Az emlékezet helyei Kolozsváron (1440–2012). Adattár.* Kriza János Néprajzi Társaság–Nemzeti Kisebbségkutató Intézet, Kolozsvár.

2003–2006 között, a doktori tanulmányok idején az Oktatási Minisztérium Magyar Állami PhD-ösztöndíjjal támogatott. A kötet véglegesítésekor és szerkesztésekor az MTA Bolyai János Kutatási Ösztöndíjában részesültem.

szerepkörükön túlmenően – a téma továbbgondolására készítették és újabb kutatásokra ösztönöznek.

Szakmai otthonomnak tartom a kolozsvári Kriza János Néprajzi Társaságot. Vezetője, dr. Pozsony Ferenc szakmai támogatása, türelme, baráti segítsége nélkül nem folytathattam volna tanulmányaimat és időszakos konzultációimat Budapesten.

Dr. Horváth István, a kolozsvári Nemzeti Kisebbségkutató Intézet igazgatója lehe-
tőséget biztosított a kutatásaim intézményes keretek között való végzéséhez.

Barátaim és kollégáim (Demeter Zsuzsa, Fosztó László, Gergely Bálint, Ilyés Sándor, Peti Lehel, Plainer Zsuzsa, Szabó Árpád Tőhötöm, Szilágyi Levente, Szócs Levente, Tár-
tár Erzsébet-Tímea, Vajda András) szakmai véleményeikkel, megjegyzéseikkel és baráti
támogatásukkal inspiráltak. Gergely Erzsébet, Kiss Irén, Tábori László, Veér Aranka és
Veér Győző támogatását is ezúton köszönöm meg.

A BBTE Magyar Néprajz és Antropológia Tanszéke 2008–2011 közötti diákjai és a
Kriza János Szakkollégium hallgatói figyelmükkel és kérdéseikkel segítették egy-egy
probléma átgondolását. Nekik is ajánlom e kötetet.

Köszönöm Gálfi Emőkének (Erdélyi Múzeum-Egyesület) az egyes latin szövegek for-
dításában, Bányai Viktóriának (ELTE Assziriológiai és Hebraisztikai Tanszék) és Gidó
Attilának (Nemzeti Kisebbségkutató Intézet) a héber szövegek, Komáromi Tündének
(Román Akadémia Folklórarchívuma) pedig az orosz szövegek átírásában és fordítá-
sában nyújtott segítségét. Kolozsvári kutatásaimat még figyelemmel kísérte, segítette
Gaal György (Kolozsvári Protestáns Teológia), Löwy Dániel (Marylandi Egyetem, USA),
Mihály Melinda (Erdély Nemzeti Történeti Múzeum) és Sas Péter (MTA Irodalomtudo-
mányi Intézet).

Köszönöm a Kriza János Néprajzi Társaságnak és a Nemzeti Kisebbségkutató Inté-
zetnek, hogy lehetővé tette a kötet megjelentetését

Hálás köszönettel tartozom családomnak, feleségemnek és lányomnak türelmü-
kért, szeretetteljes és ösztönző támogatásukért.

Kolozsvár, 2012

Bevezető

A kutatás tárgya és célja

A társadalom kontextusában és a jelenben élni szándékozó ember az idő fenntartására különböző rítusokkal él, különböző technikákat, eljárásokat alkalmaz. Az emlékhelyek, emlékházak, múzeumok, emléktáblák, szobrok stb. létrehozásának egyik fő indítéka éppen az idő konzerválása, „megőrzése”, hasznosítása. A múlt megőrzésére, rögzítésére szolgál az időnek a térre való leképzése (vö: J. Assmann 1999). Az, hogy a múlt tényeiből, történéseiből mi válik lényegessé, mit kell megőrizni, átmenteni, behozni a jelenbe, korszakonként, koronként, helyenként változó és változik.

Kötetemben a kulturális emlékezet termelésének folyamatát, az emlékezet létrehozásának stratégiáit, az emlékezet társadalmi használatát vizsgálom. Egyetlen város emlékéllítási és emlékezési folyamatainak szerveződését, működését és hatását elemzem. A terepkutatás Kolozsváron történt, célom, hogy egy szervesebb képet nyújtsak az időkezelés, a múlthasználat, emlékezet és lokalitás kapcsán. Az emlékezet létrehozásának, kihelyezésének és használatának vizsgálatát az emléktábla- és szoborállítások, illetve a megemlékezési szertartások és emlékünnepek áttekintésére és kutatására alapozom.

Az emlékéllítés és az emlékezési gyakorlat vizsgálata szükségszerűen több szempontból közelíthető meg, illetve két nagyobb tematikus egységre bontható. A kutatás egyrészt az emlékéllítésre mint folyamatra koncentrál, a (létrehozott) múlt publikus térbe való kihelyezésének eljárásait és az emlékéllítés történetiségét vizsgálva. Ennek a részvizsgálatnak a célja egyrészt az emlékezés helyi alakzatainak a rendszerbe szervezése, másrészt ennek segítségével (is) megválaszolni azt a kérdést, hogy az idő narrativizálása, az emlékezet létrehozása (datálás, emlékmegőrzés, emléktábla- és szoborállítás) hogyan szervezi, építi (újra) a teret, milyen eseményt tesz láthatóvá, látványossá.

Az 1440–2004 közötti emlékéllítások történeti vizsgálata az akkumulált idő problematikája mentén több kérdést is felvet. Hogyan termelődött ki ebben az időbeli vagy történeti síkban az az elképzelés, hogy a jelennek előzménye van, illetve hogy a társadalom jelene valamilyen pragmatikus vagy szimbolikus kapcsolatban áll a múlttal? Milyen társadalmi-politikai kontextusban fordul a figyelem a múlt felé? Melyek a kiváltói az intenzívebb múltra figyelésnek? Hogyan szervezi meg a társadalom a maga történetét? Milyen eljárásai vannak az emlékezetsszervezésnek? Milyen társadalomkép konstituálódik az emlékéllításokban? Milyen események indítják el az emléktáblák,

szobrok stb. általi emlékezést, milyen eseményeket, magatartásokat, narratívákat jelenít meg az emlékállítás?

Az emlékezési gyakorlat mint a múlt szimbolikus birtokbavétele vagy rituális használata a kutatás másik perspektíváját nyitja meg. Az emlékezet fenntartására, használatára (megemlékezések, ünnepségek) figyelve célom azokat a jelenbeli szimbolikus mechanizmusokat bemutatni, amelyek a múlt eseményeit élesztik fel. A közös múlt által körvonalazható emlékezetközösség, a múltat megélő kolozsváriak számára az emlékezés identitástermelő mechanizmus is, a lokális – és regionális – társadalom mentalitását is formálja, alakítja. Ezért releváns és szükségszerű annak vizsgálata, hogy az emlékállítások és megemlékezések milyen diskurzusok mentén szerveződnek, milyen diskurzusokat termelnek ki, milyen emlékezetet konstruálnak meg, milyen kulturális viszonyt tartanak fenn a múlttal, milyen identitásmintákat kínálnak fel a társadalom tagjai számára.

Nem foglalkoztam a feliratokat érintő közvetlen előzményekkel és párhuzamokkal az antikvitásban, a reneszánszban és a barokkban – jóllehet sok kötődés és kapcsolat bontható ki ebben a tekintetben is. Ugyanakkor nem terjesztettem ki a kutatást az emléktáblák és feliratok címereinek heraldikai vizsgálatára sem, bár tudom, hogy az adott korszakok emblematisztikus közlési módjaihoz ezek is hozzátartoztak. Az utcanévek alaposabb elemzését sem tekintettem feladatommá, csak annyiban érintettem mégis e területet, amennyiben a kihelyezett emlékezet szempontjából óhatatlanul szükségesnek bizonyult. A temetők sírfeliratainak vizsgálata is megterhelte volna e dolgozat kereteit, a sírfeliratok és epitáfiumok közül csak azokat vontam be az elemzésbe, amelyek a temetők létrehozása előtti város területén, illetve a templomokban és környékükön lelhetők fel. Kivételt csak a Hősök temetőjének emlékművei, illetve a Házsongárdi temető néhány emlékműve és sírfelirata képez.

A könyv felépítése

Az elemzést a választott téma legfontosabb elméleti aspektusainak bemutatásával kezdem. Kiemelt fontosságot tulajdonítok a közös tudás, közös jelentés és a kultúra eseményként való elgondolásának. A kutatási téma felépítésében a társadalmi konstrukciónak tekintett emlékezet játszik fő szerepet, a megválasztott terminológiát ennek értelmében használom.

A tudomány- és kutatástörténeti fejezetben az emlékezet társadalmi problémává és kutatási témává válását, a kutatási elméleteket követem nyomon, illetve a saját vizsgálódásaim szempontjából releváns tudományos eredményeket és hagyományokat összegzem. A kollektív tudás antropológiai irodalmát az idő, a hagyomány és az emlékezet fogalmainak és elméleteinek viszonyrendszerében mutatom be.

A nemzetközi szakirodalom állandóan reflektált a témára, ezért ebben a fejezetben főleg a francia szociológia, a brit szociálintropológia és az amerikai kulturális antropológia hagyományait, eredményeit mutatom be. Nem szántam külön tömböt a néprajztudományi – főleg a magyar néprajzi kutatások – eredmények bemutatásának. A magyar néprajzi kutatásokban igyekeztem megtalálni azokat a kapcsolódási felületeket – ezek többnyire a vizsgálatok témáját, semmint a módszereit illetik –, amelyek alapján a releváns néprajzi anyag is mellérendelhető lehet. Ez abban nyújtott számomra eliga-

zítást, hogy áttekinthetővé és értelmezhetővé váltak azok az eredmények, amellyel a magyar etnográfiai hagyomány hozzájárult a problémakörök tematizálásához és sajátos értelmezéséhez.

Nem vállalkozhattam arra, hogy a téma teljes szakirodalmát bemutassam, de annak legfontosabb állításait igyekeztem összegezni. Itt főleg arra törekedtem, hogy azokat a szempontokat mutassam be, vezessem le, amelyekre a kutatásaimban és az elemzésekben, a problémák láttatásában és a saját narratívám megalkotásában elengedhetetlenül fontosnak tartottam.

A kolozsvári kutatások irodalmát külön alfejezetben mutatom be. Az emlékezés alakzatairól és a helyről való beszélés történeti és kutatói hagyományát a történeti, művészettörténeti és turisztikai munkák bemutatásával végzem el. Kolozsvár narratív megalkotása mellett az 1989 utáni helytörténeti munkákat, illetve a néprajzi, antropológiai és szociológiai kutatásokat tekintem át.

Kolozsvár városát, társadalmát is fontosnak tartottam bemutatni, egyfajta vázlatos eseménytörténetet nyújtani, amely a későbbi elemzéseket és következtetéseket érthetőbbé teszi. A kutatás leírását és a 2012-ben megjelentetett *Adattár*, a szövegkorpusz műfaji és tipológiai kérdéseit is itt taglalom.

Az emlékállítások bemutatását és elemzését korszakok, tematikák és emlékezési alakzatok alapján teszem. A kronológiai felosztás lehetővé teszi a korszakok összehasonlítását, különbségeinek és egymáshoz való viszonyainak vizsgálatát. A tematikák és emlékezési alakzatok mentén elrendezett emlékállítás a leírás és értelmezés során áttekinthetővé teszi az anyagot.

Az 1989 és 2004 közötti emlékállításokat külön fejezetben tárgyalom. A politikai rendszerváltás a társadalmi átalakulások mellett a múltértelmezési stratégiákat is meghatározta. A korszakot mint az emlékezetkonstruálás egyik legkövethetőbb időszakát a nyilvánosságban zajló múltértelmezések folyamataként mutatom be.

Külön vizsgálati keretben, esettanulmányként vizsgálom 1848–1849 emlékeztetének kolozsvári szervezését és használatát. Az emlékállítási és emlékezési gyakorlatok vizsgálatával a lokális társadalom szimbolikus mechanizmusait, a közösségi eseményeket, a társadalmi és etnikai csoportok interpretációit és diskurzusait mutatom be és értelmezem.

A kötet végén a következtetésekre kerül sor. Ezt a szakirodalom- és forrásjegyzék, illetve a román és angol nyelvű rezümék követik.

Elméleti keret, terminológia

A kutatás kultúraelméleti alapjai

Közös tudás, közös jelentés

Kutatásom szempontjából az emlékezet legfontosabb funkciója az, hogy biztosítja (kialakítja és fenntartja) a kapcsolatot a generációk között, illetve a kortárs társadalom tagjai között. Az emlékezet: generációk közötti kommunikáció. Ezért amennyiben a vizsgált emlékezési alakzatokra úgy tekintünk, mint valami állandósított kapcsolatra a társadalmak jelene és múltja között, illetve mint különböző idősíkokat kitermelő, összekapcsoló folyamat lenyomataira, akkor nem feledkezhetünk meg arról sem, hogy ez a kommunikáció a kultúrában zajlik, illetve azt termeli.

Ha a kultúraközi kommunikációnak a térbeli aspektusát, dimenzióját próbáljuk szemrevételezni, akkor egy fontos megállapítást kell tennünk: a kultúra jelenti az adott territóriumon belüli társadalmi együttélés alapját. A kultúra ebben az értelemben a társadalom tagjainak valamiféle közös ismeretrendszere, közös tudása. A kultúrát mint tudásrendszert definiáló kognitív kultúraelmélet éppen ennek a lényeges kategóriának a vizsgálatával nyerte el létjogosultságát. A tudás, kulturális tudás elemzése azért vált elengedhetetlenné a megértés számára, mert ebben a koncepcióban az individuumok társadalmi viselkedését ennek ismerete, birtoklása szabályozza: „A kultúra egy olyan tudásrendszer, amely koncepciókkal, »elméletekkel«, ontológiai magyarázatokkal szolgál a (fizikai és társadalmi értelemben vett) világgal kapcsolatban, irányítja és meghatározza az emberi cselekvéseket, illetve az emberi cselekvések szabályait” (Niedermüller P. 1994: 105–106). Ebben az értelemben „a kultúra nem az életmód, nem egy viselkedésrendszer, nem (kulturális) jelenségek halmaza, hanem egy, a nyelvi kompetenciához hasonló (vagy hasonlítható) ismeret- és tudásrendszer” (Niedermüller P. 1994: 106). Ebben a feltételezésben a *kulturális tudás* (*cultural knowledge*)³ a társadalom tagjai által közösen birtokolt tudást jelenti. Ez olyan ismeretanyag, amely a saussure-i *langue*–*parole* fogalmak alapján a közös tudás–egyéni felhasználás viszonylatában írható le. Ez a kognitív antropológiai felfogás azért fontos a számomra, mert a tudás/kultúra közösen birtokolt voltát tekinti meghatározónak, azaz a közös tudást az egyé-

3 Roger M. Keesing ezt a terminust a *nyelvi tudással* (*linguistic knowledge*) együtt taglalja: a kultúra tudásból áll, a tudás szétszótottsága és használata az egyes individuumokat és az adott társadalmi helyzetet tekintve eltérő (lehet) (R. M. Keesing 1979: 15–20).

ni ismeret kapcsolatában, összefüggésében értelmezi.⁴ Ennek a tudásrendszernek a megjelenítésében egyrészt a nyelvi reprezentáció játszik szerepet (a nyelven keresztül artikulálódik), másrészt a cselekvés kategóriája mentén szerveződik (a tudást konkrét cselekvések reprezentálják), de ennek a tudásnak a megmutatkozása nem tudatos módon és nem tudatos formákban történik (R. M. Keesing 1979: 17–21).

Az antropológiai kultúraelmélet interpretatív fordulata, amely a (társadalmi-kulturális) valóság konstruálásának folyamatára figyel, a *jelentés/szimbólum* kategóriáját állította az elmélet középpontjába és a kutatások homlokterébe. Ugyanakkor „elvetette a kognitív antropológiának azt a tételét, amely szerint a kultúra egy, az emberek fejében rejlő »valami«. Ehelyett a *gyakorlatot* jelölte meg, mint a kultúra természetes lételemét [kiemelés az eredetiben – J. A. Zs.]” (Niedermüller P. 1994: 109).⁵ A *kulturális jelentés*nek (*cultural meanings*) a megragadása, vizsgálata tehát önmagában nem lehetséges, a megfigyelhető mindennapi akciókon, egyéni és társadalmi cselekvéseken keresztül írható le és értelmezhető. Mary Douglas ebben az értelemben használja a *rejtett tudás*, *rejtett jelentés* (*implicit meanings*) fogalmát (vö: M. Douglas 2003).

Az egyének kulturális jelentéseket állítanak elő, maga a kultúra is jelentések rendszere. Clifford Geertz úgy véli, hogy „az ember a jelentések maga szötte hálójában függő állat. A kultúrát tekintem ennek a hálónak, elemzését pedig [...] a jelentés nyomába szegődő értelmező tudománynak tartom” (C. Geertz 2001a: 196). A kultúra fogalmát pontosítja egy további megjegyzése: „a szimbólumokban megtestesülő jelentések történetileg közvetített mintáit jelöli, a szimbolikus formákban kifejezett örökölt koncepciók azon rendszerét, amelynek segítségével az emberek kommunikálnak egymással, állandósítják és fejlesztik az élettel kapcsolatos tudásukat és attitűdjeiket” (C. Geertz 2001b: 74).

A kultúra mint esemény

Ez az interpretatív antropológiai megközelítés tehát a kultúrát eseményként, társadalmilag létrehozott „interszubjektív jelentéseként” definiálja, és a gyakorlathoz köti. „Ez azt jelenti – Niedermüller Péter összefoglalásában –, hogy kulturális jelentés, kultúra annyiban létezik, amennyiben azt az emberek folyamatosan előállítják, újraalkotják, újradefiniálják. Ebben a megközelítésben tehát az emberi praxis olyan végeérhetetlen folyamat, amely állandóan létrehoz, illetve újraalkot kulturális jelentéseket, s ezeket folyamatosan egyezteteti a mindennapi élet szakadatlanul zajló folyamatában. Azaz a kultúra több, mint pusztán tudás; tények, ismeretek birtoklásából, szabályok alkalmazásának képességéből, valamint tények, ismeretek és szabályok együttes megvalósításából, a gyakorlatból tevődik össze.” (Niedermüller P. 1994: 111.) Az antropológiai megismerés célja egy másik kultúrának – a saját társadalomban kutató számára ugyanannak a kultúrának – a megértése és értelmezése, a *jelentésteleli struktúrák* feltárása és elemzése.

Kutatásom szempontjából annak van társadalmi és kulturális relevanciája, amit az emberek, a csoportok megmutatnak, láthatóvá és nyilvánossá tesznek, reprezen-

4 Az antropológiai kultúraelmélet kognitív megközelítéséről: Niedermüller P. 1994: 105–108.

5 A *tudás*, *szimbólum*, *jelentés* fogalmairól másutt: Niedermüller P. 2008: 432–434.

tálnak, elmondanak magukról. „Ez a világ elsősorban a gyakorlaton, a társadalmilag konstituálódó akciókon keresztül ragadható meg, mert a világ a közös jelentéseket tartalmazó, létrehozó interszubjektív praxisból áll; ettől elvonatkoztatni, ezt »kívülről« szemléltetni, ettől független kutatási stratégiát felépíteni – ontológiai képtelenség.” (Charles Taylor véleményének felhasználásával Niedermüller P. 1994: 100.)⁶

Kolozsvári kutatásaim a társadalom egyfajta értelmezését kívánják adni. A kollektív emlékezet szervezéseinek állandó törekvéseit, az emlékéllátásokat (az emlékezet létrehozását) és a megemlékezéseket (az emlékezet használatát) úgy tekintem, mint a (lokális) társadalom működését, gyakorlatát, nyilvános megmutatkozását. Az eseményekben, eseménysorozatokban felsejlő város társadalmának megértésére, a folyamatok elemzésére és – korántsem végleges – értelmezésére teszek kísérletet. Hiszen a kultúra, azaz a „megjelenített dokumentum” vizsgálata nem más, mint a véglegesség illúziójával, a megértés (a megismerés, a magyarázat és az értelmezés) lezáratlanságával és a meggyőződés helyességével való állandó kísérlelés.⁷

Az emlékezet mint társadalmi konstrukció

Mivel a kultúrára úgy tekintek, mint aminek a természetes lételeme a gyakorlat, nagy fontosságot tulajdonítok a különféle egyéni és társadalmi akcióknak és cselekvéseknek. Ahhoz a kutatói felfogáshoz csatlakozom, amely az emlékezetre úgy tekint, mint a közösségekben zajló jelentésekre. Így a múltból való beszélést folyamatként és eseményként, társadalmi interakcióként értelmezem.

A társadalomban zajló, a társadalmat szervező emlékezet és emlékezés az egyéni emlékezés spontaneitásával szemben a szervezettséget érvényesíti, ebből következően helyszínei, tárgyai, aktorai vannak, jelentések, jelentés-összefüggések (ideológiák, mechanizmusok) eredőjében jön létre és változik, társadalmi, politikai és kulturális kontextusok teremtik és azokra hat vissza.

A közösségeket, illetve azok azonosságát vagy hasonlóságát feltételező emlékezetre definíciók és terminusok sokasága vonatkozik. A tudás társadalmi formáira a szakirodalomban érvényben levő fogalmak: kollektív emlékezet, kulturális emlékezet, társadalmi emlékezet, történelmi emlékezet, politikai emlékezet, faji emlékezet, hivatalos emlékezet, vernakuláris emlékezet, populáris emlékezet stb. Ezek a megnevezések más-más kutatói hipotézist feltételeznek, más-más perspektívákat nyitnak meg, az értelmezéseknek más-más horizontját jelentik. Ebben a kutatásban a források nagy részéből adódóan a *kulturális emlékezet* fogalmát, bizonyos esetekben pedig – a közös tudást hangsúlyozandó – a *kollektív emlékezet* terminust használom.

Az emlékezet felügyeletét, őrzését, szervezését végző intézmények és társadalmi csoportok definiálására a *társadalmi keret*, *emlékező elit* terminusokat tartom fenn.

6 A magyar népszokásokat vizsgálva Verebélyi Kincső szintén a gyakorlatban, a cselekvésben jelelte meg azok létezési formáját (vö. Verebélyi K. 2005b: 22–37).

7 „Az etnográfia művelése ahhoz hasonlít – hogy ismét Clifford Geertzét idézzem –, amikor megpróbálunk elolvasni egy kéziratot (abban az értelemben, hogy »létrehozzuk valamilyen olvasatát«) – egy idegen, elhomályosuló, talányokkal, önellentmondásokkal, gyanús javításokkal és célzatos kommentárokkal teli kéziratot, amely azonban nem hagyományos írásjelekkel, hanem megformált viselkedés illékony példáival íródott.” (C. Geertz 2001a: 202.)

Az emlékezet térbeli dimenziója és médiumai: az emlékezet helyei

A kontextushatást, a kontextusfüggő emlékezet problematikáját a pszichológiai megközelítés is ismeri (vö: A. Baddeley 2001: 306–309, 325–328). Az egyén–tárgy kapcsolatban játszik fontos szerepet. Az anyagi dolgok (az egyének által összegyűjtött tárgyak, adatok, termékek) egyedi képességet birtokolnak tekintetben, hogy áthidalják a perceptuális szakadékokat a *tárolt emlékezet* (archived memory) és a *működtetett emlékezet* (performed memory) között. Az elme által érzékelhető, jelenben létező dolgok felidéznek az elme által már előzetesen birtokolt múltképeket. Az egyén érzelmi élete, én-tudata és annak módja, ahogy önmagát megjeleníti, a külvilág számára elválaszthatatlanul kötődik az *anyagi dolgokhoz* (material things). Edward S. Casey, a pszichológiai fenomenológia képviselője szerint a tárgyak nemcsak a helyeknek és így az emlékeknek a sajátos tartalmát képezik, hanem emlékeztető funkciójuk van és egy sajátos képességük arra nézve, hogy összetartsák az emléket és a helyet. Az adatok, tárgyak a mnemotechnikai eljárás során a jelentések fenntartói, az emlékezet gócpontjaiként működnek, megtöltik a helyet emlékekkel. „A dolgok megkötik a helyeket, amire emlékezünk, ahogy a helyek is megkötik a felidézett világokat – és ahogy az emlékezés jelene megköti a felidézett múltat. A dolgok a térbe helyezik a múltat; ezek a dolgok az elsődleges forrásai a terek emlékezetben való tényleges elhelyeztettségének.”⁴⁰

Az antropológusokat és azokat a társadalomtudósokat, akik az emlékezet kulturális meghatározottságára helyezték a hangsúlyt, az is foglalkoztatta, hogy mi a közvetlen viszony (kapcsolódási felület) az egyéni mentális folyamatok és az emlékezet között. Émile Durkheim szerint az, amit kollektív tudásnak nevezhetünk, szimbólumokban tárolódik. Ezért a szimbólumok alapvető fontosságúak a társadalmi emlékezet kontinuitása szempontjából. Maurice Halbwachs is úgy gondolta, hogy az eseményeknek, személyeknek vagy helyeknek érzékelhető, konkrét formákban kell megjeleníteniük ahhoz, hogy egy-egy csoport emlékezetében konstans módon megmaradjon, „megszilárduljon egy igazság”. A kollektív emlékezet térbeli kötöttségének vizsgálatára 1925-ben is kitért (vö: M. Halbwachs 1925: 193–236), ám bizonyítását és módszeres elemzését csak később, *A Szentföld legendás topográfiája* című munkájában (M. Halbwachs 1941; magyarul: M. Halbwachs 2000) végezte el. Ebben a csoportok térhez való kötődéseinek kettős sajátosságát is szemlélteti: a tér, alakzat mint fizikai valóság egyrészt önmagában reprezentálja az emlékezetet, másrészt mint jelkép vagy jelentés, amely a csoporttudatban ehhez a valóságdarabhoz kapcsolódik akár az eredetitől elszakadt kontextusban is. „Tegyük fel, hogy a csoport megoszlik. Tagjai közül egyesek ott maradnak helyben, ahol az anyagi tárgy jelen van, és kapcsolatban maradnak vele. Mások eltávoznak, magukkal viszik a tárgy képét. A tárgy azonban mégis megváltozik. Még a hely sem marad ugyanaz, amelyet elfoglalt, mivel körülötte minden átalakul. Nincs többé azonos viszonyban az őt körülvevő anyagi világ különböző részeivel.” (M. Halbwachs 2000: 48.)

40 „Things congeal the places we remember, just as places congeal remembered worlds – and as the present of remembering congeals the past remembered. Things put the past in place; they are the primary source of its concrete emplacement in memory.” (E. S. Casey 1987: 206.)

Henri Lefebvre francia szociológus a tér durkheimiánus felfogására alapozva alkotta meg elméletét.⁴¹ Az ő álláspontján vagyunk akkor, amikor kijelentjük, hogy a tér társadalmi produktum, az értékek és a jelentések társadalmi termelésén alapuló konstrukció, amely kihat a térhasználatra és térpercepciókra. Ilyen értelemben a tér a társadalmi viszonyokat tartalmazza, azoknak eredménye, alakítója és fenntartója. A *tér termelése* (*production de l'espace*) a tér ellenőrzését, ebből következően pedig a tér uralását is magában rejt (vö: H. Lefebvre 1991: 26). A tér komplex és ellentmondásos természetű abban rejlik, hogy „a teret átítatják a társadalmi viszonyok; a tér nem csupán a társadalmi viszonyok által fenntartott, nemcsak a társadalmi viszonyok termelik a teret, hanem a tér maga is társadalmi viszonyokat termel.”⁴² Így a tér a társadalmi élet (újra)termelésének a médiuma. Pierre Bourdieu gondolatmenete hasonló, arra ösztönöz, hogy „szakítsunk azzal az elképzeléssel, hogy a szociális világot szubsztanciális létezőként gondoljuk el. A *tér* fogalma – mint olyan – magában foglalja a társadalmi világ mint *viszonyfogalom* megragadhatóságának elvét: mindama »valóság«, amelyet leír, alkotóelemeinek kölcsönös egymásra vonatkozásában gyökerezik. A kívülről közvetlenül látható létezők – legyen szó egyénekről vagy csoportokról – a különbségben és a különbség által léteznek és maradnak fenn, vagyis a helyzetüket mindig a legvalódibb valóság [...], a társadalmi tér viszonyai határozzák meg, amelyek bármennyire is láthatatlanok és empirikusan nehezen megjeleníthetőek, mégis szabályozzák az egyének és a csoportok viselkedését [kiemelés az eredetiben – J. A. Zs.]” (P. Bourdieu 2002: 44.)

A térbeliesítés a társadalmi viszonyoknak és gyakorlatoknak a fizikai és konceptuális értelemben vett lokalizálását jelenti. A kultúra térbeliesítéséről írva Setha M. Low megkülönbözteti a tér anyagi adottságainak, fizikai előállításának folyamatát, azaz a tér társadalmi előállítását (*social production*), illetve a tér társadalmi elsajátítását, azaz a tér társadalmi-kulturális felépítését és értelmezését (*social construction*) (S. M. Low 1996, főleg 861–862). „A *társadalmi felépítés* terminus így lehet alkalmas a tér fenomenológiai és szimbolikus tapasztalatára, amennyiben közvetítik az olyan társadalmi folyamatok, mint a változás, konfliktus és ellenőrzés. Ennélfogva a tér társadalmi felépítése a tér aktuális átalakítását jelenti – az emberi társadalom változásain, emlékezetén, képein és az anyagi dolgok mindennapos használatán keresztül – olyan színhelyekké és gyakorlatokká, amelyek szimbolikus jelentést továbbítanak.”⁴³ Természetesen látnunk kell, hogy mindkét aspektusban a szimbolikus jelentések, a kulturális jelentések (vélemények, értékek) és a hatalmi tényezők játszanak szerepet.

A szociológusok és antropológusok egy része nagy fontosságot tulajdonított az anyagi kultúra (*material culture*) szerepének mint a társadalmak emlékezetét kódoló tudatosan választott eljárásoknak (P. Connerton 2006, M. Rowlands–Ch. Tilley 2006).

41 Nem az 1974-es francia eredetit, hanem az angol fordítást hivatkozom: H. Lefebvre 1991.

42 „Space is permeated with social relations; it is not only supported by social relations but it is also producing and produced by social relations.” (H. Lefebvre 2009: 186.) A tér társadalmi felépítéséről lásd még: M. Gottdiener 1985, főleg 196–200. Magyar nyelvű áttekintése a társadalmi tér vizsgálatának: Szekeres A. 2008.

43 „The term *social construction* may then be conveniently reserved for the phenomenological and symbolic experience of space as mediated by social processes such as exchange, conflict, and control. Thus the social construction of space is the actual transformation of space – through people's social exchanges, memories, images, and daily use of the material setting – into scenes and actions that convey symbolic meaning.” (S. M. Low 1996: 861–862.)

Az emlékművek létrehozásának célja éppen az, hogy a kiemelt esemény vagy személy ne merüljön feledésbe.⁴⁴ Aloïs Riegl szerint az emlékmű archívum (*archeion*), amelyet az emlékezés művészete termel (A. Riegl 1903). A háborús emlékművek, szobrok, emléktáblák állításának a törzsi társadalmakban is vannak előzményei: a Madagaszkáron állított, a múlt eseményeit megőrizni hivatott köveket *emlékköveknek* (*standing stones*) nevezik, Új-Guineán a gondosan faragott *térkonfigurációk* (*spatial configurations*) gyakran igen komplex történeteket jelölnek, létrehozásukat és megsemmisítésüket úgy tekintik, mint bizonyos események és szövetségek emlékezetformáinak felidézését, megváltoztatását vagy éppen eltörlését (S. Küchler 1987, 1988).

A múltról megszerkesztett tudás igyekszik láthatóvá, fizikaivá válni, tulajdonképpen ebben van a változatlan megmaradásának garanciája. Jan Assmann ezt úgy fogalmazta meg, hogy az emlékezetnek „helyszínekre van szüksége és térbeliesítésre hajlik” (J. Assmann 1999: 40), az emlékezés tereket alakít ki és rendez át. A szerző éppen a térbeliesítést nevezi meg mindenfajta *mnemotechnika* (értelemtárolás, -felelevenítés, -közvetítés) legősibb, legeredetibb eszközének (J. Assmann 1999: 60).⁴⁵

A 20. század vége felé egyre inkább megerősödött az az elképzelés, hogy a különféle tárgyaknak való jelentéstulajdonítás, az emlékezetnek a terekbe, tárgyakba való költöztetése helyettesítheti az emlékezetet, a közös társadalmi tudás jelölői ezek. A kulturális tudás vizsgálata a társadalmi élet különböző színterein megjelenített és nyilvánossá tett reprezentációkon keresztül lehetséges. A kutatás számára ebben az értelemben a kollektív emlékezet nem absztrakció, hanem helyekben reprezentálódik.

Az emlékezet fizikai keretét jelentő közegnek, az emlékezet helyévé változott térnek és magának az emlékezetkutatásnak egyik kidolgozója Pierre Nora. Az emlékezet-té vált hagyomány vizsgálatának nagyszabású vállalkozása az általa szerkesztett *Les Lieux de mémoire* (*Az emlékezet helyei*) című hétkötetes munka (P. Nora réd. 1984–1992). Provokatív, programadó tanulmányában a történelem felgyorsulásáról, az emlékezet eltűnéséről beszél: „Csak azért beszélünk annyit az emlékezetéről, mert már nincs. [...] A folyamatosság érzése a helyekbe költözött át. Helyei vannak az emlékezetnek [*lieux de mémoire*], mivel nincs már valódi közege az emlékezetnek [*milieux de mémoire*].” (Magyarul: P. Nora 1999: 142.)⁴⁶ Ezért annak vizsgálatára összpontosított, hogy melyek azok a médiumok, hogyan szerveződnek azok a helyek és valóságok, amelyek az emlékezetet közvetítik. Az általa csak többes számban használt *emlékezet helyei* lehetnek anyagi szempontúak (hordozható, tárgyi dolgok, levéltárak, földrajzi helyek stb.), ugyanakkor szimbolikus (egyperces néma csend stb.) és funkcionális (tankönyv, végrendelet, szövetség stb.) vetületeket is ötvözhetnek, amelyek érvényesülhetnek egyidejűleg, de különböző mértékben is. Felfogásában az emlékezetnek csak annyiban van

44 Más elméletek szerint az emlékezet kihelyezése éppen a felejtés intézményesítése.

45 Itt jegyzem meg, hogy a helyek megtanításának, memorizálásának a magyar folklorisztikából ismert sajátos (egyedi?) esetei közé tartozik az ezen ismeretekbe való beavatandóknak az adott helyszínen való elverése: *az emlékezetet hátuljokra verik* (vö: Scheiber S. 1955, Szabó T. A. 1956).

46 Maurice Halbwachs a történelmi időt *mesterséges tartamnak* (*durée artificielle*) nevezte, és a történelemtől elhatárolta, azzal szembeállította az emlékezetet, amelyet *átélt időnek* (*temps vécu*) nevezett (M. Halbwachs 1950: 157–166). Pierre Nora szerint a *lieu de mémoire*-okat az emlékezet és történelem interakciója hozza össze, az emlékezés gesztusa („az emlékezés akarása”) tartja fenn: „Amennyiben hiányzik ez az emlékezési szándék, az emlékezet helyei [*lieux de mémoire*] a történelem helyeivé válnak [*lieux d'histoire*]” (P. Nora 1999: 152).

létfogósultsága, amennyiben ezekben a helyekben realizálódik, reprezentálódik. Ennek kutatására tett javaslatot, munkatársaival erre az elméletre építve, ennek alapján elemezték a francia társadalom emlékezet helyeit.

Az emlékezet helyeinek kutatásához később holland (vö: P. Boer–W. Frijhoff red. 1993), olasz (vö: M. Insenghi a cura di 1996–1997), német (vö: É. François–H. Schulze hrsg. 2001) és osztrák (vö: E. Brix–E. Bruckmüller–H. Stekl hrsg. 2004–2005) társadalomtudósok is csatlakoztak. A magyar társadalomtudomány terén is megfogalmazódott a kérdéskör vizsgálata egy kiállításához kapcsolódó konferencia kapcsán. A Hofer Tamás által szerkesztett kötet (vö: Hofer T. szerk. 1995)⁴⁷ tanulmányai a magyar nemzeti kultúra témáit, jelképeit, történeti legendáit, mítoszait, szent helyeit, személyiségeit vizsgálták: a fehérló-monda (Kriza I. 1995, Hofer T. 1995), a kettős kereszt (Szilárdfy Z. 1995), Mohács mint emlékezhely (Kovács G. 1995), a díszmagyar mint a rendi nemzettudat szimbóluma (Dózsa K. 1995), Hungária mint a magyar nemzet szimbolikus ábrázolása (Sinkó K. 1995), a magyar plakátok nemzeti jelképei (Vigh A. 1995), utcánévadás Budapesten (Holló Sz. A. 1995)⁴⁸ stb. A szövegek mindegyike a magyar nemzeti kultúra eredethelyének és hagyományainak egyik legérzékenyebb és legvitatottabb ellentétpárjára, az egzotikus Kelet és civilizált Nyugat viszonyrendszerére reflektált. A tanulmánykötet alapkonceptiója szerint a magyar emlékezet helyei e kettős kötődésben szerveződtek.

Fontosnak tartom megemlíteni, hogy Kolozsvár vonatkozásában is készült hasonló nemzetközi kutatás.⁴⁹ Magyar, román és francia szakemberek vizsgálták a „kolozsváriság” kulturális örökségét: a város etnikai térszerkezetét és a közösségi térhasználatot, a Házsongárdi temetőkertet mint az etnikai konfliktusok szimbolikus terepét, az etnikai és társadalmi csoportjellemzők alapján konstituálódó táplálkozáskultúrát, az élettörténetekben megjelenő etnicitást, a falfirkálásban való viselkedést stb. A terep sajátosságaihoz alkalmazkodva a szerzők a magyar–román interetnikus viszonylatban értelmezték az empirikus anyagot.⁵⁰

Az emlékezet helyeinek, az emlékezet térbeliesítésének ezt a felfogását hasznosnak és hasznosíthatónak tartom a saját kutatásomban is. Az emléktábla- és szoborállítás, illetve a megemlékezéseket az emlékezet helyeiként értelmezem.

Az emlékéllátás kutatásának és az emlékművek vizsgálatának a magyar kutatásokban is vannak eredményei, amelyek bár kevésbé reflektáltak/reflektálhattak a francia kutatásokra, mégsem elhanyagolhatók. Az 1980-as évektől a magyarországi kutatók ideológiatörténeti és művészettörténeti megközelítésben vizsgálták a köztéri szobrok, emléktáblák, emlékművek kérdéskörét. Kovalovszky Márta a magyar emlékműszobrászat megszületéséről (Kovalovszky M. 1978), illetve a meg nem valósított

47 Hofer Tamás a magyar emlékezet helyeiről másutt: Hofer T. 1994.

48 Egy későbbi, másképpen kontextualizált kutatás az utcanevek társadalmi jelentéseiről: Birk Z. 1996.

49 *A Patrimoine et dialogue entre les cultures (Kulturális örökség – kultúrák dialógusa)* című, 2001–2002 között zajló kutatási vállalkozásban részt vevő intézmények: Université Lumière II. – Centre de recherches d'études anthropologiques (Lyon), Centrul de Cercetare al Relațiilor Interetnice (Kolozsvár), ELTE BTK Folklore Tanszék (Budapest), Debreceni Egyetem Néprajzi Intézete (Debrecen).

50 A kutatásokból születő tanulmányokról megjelenő francia és magyar válogatások: D. Cercler–M. Lazăr dir. 2003; D. Cercler–K. Verebélyi dir. 2003; Verebélyi K. red. 2004; Keményfi R. szerk. 2004a, 2004b.

emlékműtervekről írt (Kovalovszky M. 1982), Sinkó Katalin a nemzeti emlékmű és a nemzeti tudat változásait (Sinkó K. 1983; továbbdolgozása: Sinkó K. 1991), a milleniumi kultuszhelyet (Sinkó K. 1987), illetve Árpád vezér és Szent István ábrázolásait (Sinkó K. 1989a, 1989b) vizsgálta. Az első világháborús emlékműveket bemutató és elemző tanulmányokat *Monumentumok az első háborúból* címmel (1991) Kovács Ákos szerkesztette kötetbe: Szabó Miklós a történeti mitológia kihelyezéseként értelmezte az emlékműveket (Szabó M. 1991), Hankiss Elemér pedig a nemzetvallás vizuális dokumentumait és reprezentációit vélte megtalálni bennük (Hankiss E. 1991), Kovalovszky Márta az emlékműállítás szervezettségét, intézményesülését és történetét tekintette át (Kovalovszky M. 1991), Kovács Ákos a monumentumok eseménytörténetét, az emlékműállítás mozgalmakat szemlélte (Kovács Á. 1991),⁵¹ Nagy Ildikó az emlékművek típusainak és ideológiatörténetének megírására vállalkozott (Nagy I. 1991), Sztrés Erzsébet pedig a társadalmi konszenzusok változásainak nyomaként mutatta be egyetlen emlékmű történetét (Sztrés E. 1991).

Pótó János politikai hatalom és közgondolkodás kölcsönhatásában vizsgálta az „emlékeztetés helyeit”, az 1945 után állított és lebontott emlékműveket. Az *Emlékművek, politika, közgondolkodás* című művének alapkérdése: „milyen irányban és milyen módon befolyásolják történetiszemléletünket, a történelemről vallott nézeteinket a köztéri emlékművek?” (Pótó J. 1989, az idézet a 8. oldalon).⁵² Pozsony Ferenc az emlékezetnek a populáris regiszterben észlelhető reprezentációit elemezte Zabolán (Pozsony F. 1998). L. Juhász Ilona a szlovákiai magyarság kopjafa- és emlékoszlop-állításait mint a szimbolikus térfoglalás eszközeit tekintette át, illetve összeállította a Szlovákiában állított kopjafák, kopjafa-elemekből álló emlékművek és székelykapuk jegyzékét (Juhász I. 2005).⁵³ A szerző a dél-szlovákiai világháborús emlékjelek vizsgálatát is elvégezte (Juhász I. 2010).

Keserü Katalin a totalitárius rendszer hírhedt helyszínének kulturális helyé, történeti múzeummá váló épületét, a budapesti Terror Házát kultuszhelyként és emlékhelyként mutatta be (Keserü K. 2005).⁵⁴ A személyi kultusz helyeként vizsgálta Gagyí József a fehéregyházi Petőfi-ünnepet, illetve a nemzeti identitás lokális változataként értelmezte a Petőfi-kultusz kultiválását (Gagyí J. 2005).

Dankó Imre javasolta a toronygombíratok néprajzi vizsgálatát, illetve kitért azok műfaji vizsgálatára (Dankó I. 1991, 2000). Keszeg Vilmos az erdélyi toronygombíratokat mint sajátos emlékezési alakzatot és kulturális, szertartásos viselkedést tekintette át. A lokális történelem megteremtéseként és kihelyezéseként értelmezett toronygombíratoknak az alapos elemzése, funkcióinak leírása mellett az

51 Kovács Ákos később az ópusztaszeri Nemzeti Történeti Emlékparkban elhelyezett Feszty-körkép (*A magyarok bejövetele*) létrehozását, használatát és a társadalmi-politikai kontextusát vizsgálta (Kovács Á. 1997).

52 A kötet átdolgozása: Pótó J. 2003.

53 1977-ben történt az első kopjafaállítás Szlovákiában, a néprajzkutató értelmiség (Liszka József) kezdeményezésére. A székelykapuk nemzeti szimbolikáját, reprezentatív tárgyként való funkcionálását Pozsony Ferenc mutatta be (Pozsony F. 2009a: főként 284–297).

54 A budapesti Terror Háza kultuszhelyként való vizsgálatának vannak más szempontjai is: hogyan lehet az áldozatok mellett a terrornak is emléket állítani, illetve annak kérdése, hogy a társadalomnak fent kell-e tartani egyáltalán az elnyomók, „tömeggyilkosok” emlékeztetét. A kultuszhelyről született fontos elemzés: Frazon Zs.–K. Horváth Zs. 2002.

általára feltárt korpuszát is közölte (Keszeg V. 2006). A toronygombíratok mellett az aranyosszéki régió kihelyezett lokális emlékezeteiként mutatta be az egyházmegyei és egyházkerületi monográfiákat, a közigazgatási egységek monográfiáit, a tananyagként használt településtörténelmeket és a településmonográfiákat (Keszeg V. 2008: 328–350).

Szeretném kiemelni Vér Eszter Virág vállalkozását. A szerző Erzsébet királyné kultuszát vizsgálta az 1898–1914 közötti időszakban: a mítoszképzést, az emlékezet helyeit, alakzatait (közterek elnevezései, ligetek, emlékművek, emlékhelyek, múzeumok, templomok, megemlékezési szertartások). Az Erzsébet-emlékművek jegyzéke mellett közölte a biografikus narratívumokat (nekrológ, emlékbeszéd), az esemény adminisztrációs vonzatait (a királyné halálát követő intézkedések, jogszabályok), a kultusz publicisztikai (híradás, újsághír), populáris (anekdota) és irodalmi reprezentációit (napló, visszaemlékezés, elbeszélés, színjáték, mese, vers) (Vér E. V. összeáll. 2006).

Ezek a vizsgálatok is nagyrészt annak a kérdését járták körül, hogy miként lehet a történelmi emlékezeteket rávetíteni a térképre, milyen virtuális topológiája, rendszere jön létre a különböző történelmi helyeknek, eseményeknek. Ebben a felfogásban a kollektív emlékezet a térbe való kivetítődés révén képes szervezni a közösséget.⁵⁵ És itt nem annyira a megjelenített történelmi idők a fontosak számunkra, hanem az, hogy az emlékezetnek ebben a virtuális topológiájában kialakul, megszerveződik a történelmi helyeknek egyfajta rendszere, a történelmi eseményeknek egyfajta hálója, amelyben az individuumok és csoportok tájékozódnak. És mivel ezeknek nagy része így helyszínekhez kötődik, a terek bejárásával, meglátogatásával, megélésével ezek az individuumok és csoportok a kollektív (vagy társadalmi, vagy történelmi) emlékezetbe is bekapcsolódhatnak vagy alámerülhetnek.

Az emlékezet létrehozásának folyamatára érvényesen használja Aleida Assmann a *monumentum*, *monumentalizálás* fogalmakat (A. Assmann 1991, hivatkozva Niedermüller P. 2000 is). Ez annyiban köthető az emlékezet helyeinek problematikájához, amennyiben a (nemzeti/történelmi) emlékezet előállításának és megjelenítésének folyamatára úgy tekintünk, mint a történelem és a kultúra monumentalizálására. Ebben a folyamatban a szimbolikus önreprezentációként működő történelem és kultúra monumentummá válik, olyan „jellé, amely önmagára utal”, „saját magát állítja színpadra, [...] közszemlére bocsátja önmagát a jelen- és az utókor számára, [...] azt akarja, hogy lássák, megőrizték, emlékezzenek rá” (Aleida Assmann idézi Niedermüller P. 2000: 107). Minthogy az emlékezetnek az így meghatározott monumentalizálása a

55 Az emlékezet helyeinek létezik egy kritikai irodalma is, amely azzal érvel, hogy ez az elmélet a nemzeteket kulturálisan homogénnek tekinti, és ezáltal a nemzeti keretben szerveződő kollektív emlékezetből kizárja pl. a Franciaországban élő algériaiakat, a Hollandiában élő marokkóiakat, a Németországban élő törököket. Tehát a nemzetfelfogása primordialista, így a vállalkozás nem tudott szakítani a nemzeti múlt szakralizálásával, a nacionalista önreprezentációval (vö: J.-P. Willaime 1988). Ennek az argumentumnak a súlypontja az, hogy a Pierre Nora-féle emlékezetfelfogás csupán az uralkodó vagy domináns emlékezetre terjed ki. Ezzel szemben, emellett azonban létezik a kiszorított, alávetett, stigmatizált csoportoknak az emlékezete is. A történelem alulnézetből való szemlélésének úttörője Edward Palmer Thompson, aki a munkásosztály, az egyszerű közember (*ordinary people*) perspektívájából végzett társadalomtörténelmi elemzést (E. P. Thompson 1963, vö P. Thompson 1978). A klasszikus történelemfelfogás maszkulin, férfiközpontú felfogásával szemben a *gender studies* felhívta a figyelmet arra, hogy a nők sokáig nem vagy csak alig jelentek meg a történelemben (vö: M. Hirsch–V. Smith 2002).

látás, megőrzés és emlékezés nyilvánosnak tételezett gesztusaival, nyilvános aktusai által lett meghatározott, az a következtetés vonható le, hogy ami monumentumnak minősül, az mindenki számára észlelhető, hozzáférhető és valamilyen szimbolikus értelemben használható. Tehát fontos hangsúlyozni, hogy a nyilvánosság ebben az összefüggésében a kollektív emlékezet meghatározó összetevője, konstitutív eleme.

Az Aleida Assmann-féle monumentum ugyan értelmezhető térbeli alakzatként is, de szimbolikus vonatkozásai is vannak. Jan Assmann különböző térmetaforákat használ a nemzet történelmi szubsztanciájának a hétköznapiakban való reprezentációira: *emlékfigurák, időszigetek, emléktextúrák, emlékterek* (J. Assmann 1995: 129).⁵⁶ Ebben az értelemben csatlakozom én is ahhoz a felfogáshoz, amely szerint az emlékezet térbeli vonatkozása nemcsak azt jelenti, hogy a kollektív tudat kötődik valamilyen módon a térhez vagy megtalálja a reprezentációs lehetőségeit a fizikai valóságban, hanem maga is tereket alakít ki, térbeli valóságokat termel és ezen keresztül társadalmi csoportokat alakít ki.

A tér társadalmi konstrukcióját célzó, a kelet- és közép-európai városokban zajló kutatások arról számolnak be, hogy a társadalmi, gazdasági és kulturális folyamatok kihatottak a városi terek és kultúrák jegyeinek a megváltozására. A városi átalakulás faktorait Budapest példáján Fejős Zoltán szemléltette, rámutatva arra, hogy a múltértelmezésnek vannak más alakzatai is. A tér, a kép és az idő dimenziójáról szólva kitért a kávéház (újraéledő) kultuszára, amelyeket „a múltból visszaszerzett tér”, „a városi emlékezetben nevezetes épületek” kifejezésekkel illetett. A tér és idő kapcsolatáról van itt szó (elfeledett helyek birtokbavétele, a városi emlékezet egyes tartományainak megújítása), a nyilvános tér folyamatos fizikai és társadalmi újraalkotása „egy hagyományos városi viselkedésforma restaurációja és új használati értékkel való felruházása” iránti igény jegyében zajlik (Fejős Z. 2003, az idézetek a 97–98. oldalakon).

A (kollektív) emlékezet szervezése és felmutatása: az emlékezés folyamata

Az egyéni emlékezés többnyire spontán folyamataival szemben a kollektív emlékezet szervezést igényel és a társadalom tagjainak a figyelmét feltételezi. Az emlékezetkutatók számára így nem is vitás, hogy a kollektív emlékezet szervezése, alakítása, megélése a nyilvánosságban zajlik. A nyilvánosságot a Jürgen Habermas-féle kommunikációelmélet értelmében magyarázom, aki interszubjektív és kultúráközi folyamatként értelmezi azt, olyanként, amely lehetővé teszi az emberek közötti együttélést és megvalósítja az együttélés módjainak változását is. A frankfurti iskola képviselője és a társadalmi nyilvánosság teoretikusa szerint a társadalmi formációk a társadalmi rend típusváltozása során egyfajta evolúción mentek át. Ez – a feudális rendből a polgári rendbe való átlépés, majd a modern társadalmi rendbe való átmenet – magával hozta a társadalmi nyilvánosság szerkezetének változását, a közvélemény kialakításának és szervezésének felületeit. Ez azt jelenti, hogy a 19. századra kialakult az a szféra, a közszféra, amelyben viták, eszmecserék és információáramlások zajlottak, amelynek

56 Szerinte ezek a metaforák a történelmi emlékezet rétegződésére is utalnak

közegében létrejött, szerveződött, kitárgyalásra került a közügy, a közvélemény formálása (J. Habermas 1971).

A társadalmi nyilvánosság és a közvélemény elméletének bemutatását azért tartottam fontosnak, mert a kollektív emlékezet kutatásakor a kutatók többnyire azon az állásponton vannak, hogy az folyamatában vizsgálható és a nyilvánosságban történik. Megfigyelhető a kommunikatív emlékezettel kapcsolatban, hogy kialakít egyfajta *diskurzusteret*, amelyben ez a személyi kötődésű közös tudás szerveződik, kanonizálódik.⁵⁷ Ez azt jelenti, hogy ebben a diskurzustérben a különböző emlékek/emlékezések, miközben az egyének/csoportok folyamatosan egyeztetnek, megpróbálnak egyfajta kollektív emlékezetet létrehozni. Minthogy a kollektív emlékezet éppen a személyi kötődések miatt nem stabil, lezáratlan, a kollektív emlékezet létrejötte mindig a vélemény-alkuk eredményeképpen értelmezhető. „A diskurzusok meghatározott kulturális formákon keresztül hatnak, s hatásuk azoktól a médiumoktól függ, amelyek segítségével valamely diskurzus témái, koncepciói és stratégiái egyáltalán megjeleníthetők és reprezentálhatók.” (Niedermüller P. 2000: 95.) Niedermüller Péter nyomán a diskurzusok alapvető kulturális formáinak a következőket tarthatjuk: 1. verbális és írott, politikai és tudományos szövegek (politikai beszédek, viták, könyvek, publikációk, újságcikkek és esszék stb.), amelyek a diskurzus *nyelvi síkját* alkotják; 2. társadalmi és kulturális rituálék, definíciós szertartások (politikai és kulturális rendezvények, nemzeti ünnepek és történelmi emléknapok, szimbolikus megemlékezési aktusok stb.), amelyek a diskurzus *rituális síkját* jelentik; 3. vizuális ábrázolás és megjelenítés a médiakon keresztül (filmek, különböző kiállítások stb.), amelyek a diskurzus *vizuális síkját* képezik (Niedermüller P. 2000: 95).⁵⁸ A diskurzusoknak ezek a kulturális formái nem választhatók el élesen egymástól, az emlékezés gyakorlatában ezek egymást kiegészítve fejtik ki hatásukat (vö: Niedermüller P. 2000: 95).

A különböző emlékterek, kultuszhelyek többnyire meghatározott helyszínekhez kötődnek, de valódi életüket használatuknak köszönhetik, jelentőségüket az ünnepekben, rítusokban nyerik el. Itt is a tér és idő kölcsönhatását érhetjük tetten: a rítusok teremtik meg a helyeket. Arjun Appadurai-nak a *lokalitás termeléséről* szóló elmélete nyomán (vö: A. Appadurai 2001) állítja Fejős Zoltán, hogy „a rituális munka nélkül a fizikai terek egyszerűbb jelentésű, sőt akár üres helyek, legfeljebb az épített környezet esztétikai értékei miatt tartják egyébként is számon őket. A kultuszhelyek a kulturális átértelmezések, jelentésváltozások fontos színterei.” (Fejős Z. 2003: 103.)

Más szerzők szintén amellet érvelnek, hogy az emlékezés kollektív formái mindig rituális formák, a (meg)emlékezések mindig ritualizálva vannak. Az emlékezés kollektív módjának rituális, különféle rítusokon keresztül való történésére hívja fel a figyelmet Paul Connerton is, aki az emlékezés nyilvános akcióinak szerkezetét elemzi (P. Connerton 1991: 41–71).⁵⁹ A kollektív emlékezet használata többnyire feszítív időkeretben zajlik. A megemlékezési rítus során egy *alappnarratíva* (*master narrative*) se-

57 Az itt említett *diskurzustér* ontológiai elgondolása rokonságot mutat a halbwechs-i keretelmélettel, mint az emlékezet kereteinek működési tere, folyamata.

58 Jan Assmann is hangsúlyozta az emlékezet nyelvi, képi és rituális megformáltságát (J. Assmann 1988: 14), felfogásában a rítus és az ünnep a kulturális emlékezet elsődleges szerveződésformái (J. Assmann 1999: 57–59).

59 A könyv egyik fejezete magyarul: P. Connerton 1997. *A kommemoratív emlékezet (commemoration)* fogalmát használta a John R. Gillis által szerkesztett kötet (J. R. Gillis ed. 1994).

gítségével emlékezik a közösség saját identitására. „A megemlékezési szertartásokat megkülönbözteti más rítusoktól az a tény, hogy nyíltan utalnak mintaképnek tekintett személyekre vagy eseményekre, akár történeti, akár mitológiai létezés tulajdonítanak ezeknek; ebből következően az ilyesfajta rítusok rendelkeznek egy kizárólag rájuk jellemző további tulajdonsággal. Ezt a sajátosságot rituális újraelőadásnak [*ritual re-enactment*] nevezhetjük, amely alapvető jelentőségű a közösségi emlékezet kialakításában.” (P. Connerton 1997: 75.)

Az újraelőadás retorikáját (*a rhetoric of re-enactment*) a *naptári* (*calendarically observed repetition*), *verbális* (*verbal repetition*) és *gesztusok* (*gestural repetition*) révén történő artikulációs módok alkalmazása jelenti (P. Connerton 1997: 76). A periodikusan ismétlődő ünnepek számára a *kronologikus hasonlóság* (*chronological similarity*) magával hozza és megengedi ugyanazoknak a cselekvéseknek az ismétlését (P. Connerton 1997: 77). A kollektív emlékezet folytonosságát éppen az időnek ez a strukturálása és a felidézés állandósága biztosítja.⁶⁰

A kollektív emlékezet folyamatát a jelentésszerű múlttal való kapcsolattartásban, annak szelekciójában és megszerkesztésében fogja fel a kulturális antropológiai hagyomány. Ehhez a folyamathoz egyformán hozzátartozik az emlékezés és a felejtés. Maurice Halbwachs szerint a felejtés maga is társadalmi jelenség, a folyamatot magát az emlékezet társadalmi keretének megváltozásával magyarázza. „A felejtést e keretek vagy egy részük eltűnése magyarázza: nem tudjuk rögzíteni rajtuk – vagy más köti le a figyelmünket [...]. De a felejtést vagy bizonyos emlékeink megváltozását az a tény is magyarázza, hogy emlékezetünk keretei egyik korszakról a másikra megváltoznak. A társadalom – a körülményeknek és az idő múlásának megfelelően – különböző módon képzelel el a múltat: módosítja konvencióit. Mivel minden tagja e konvenciókra támaszkodik, ugyanabban az irányban hajlítja emlékeit, amelyben a kollektív emlékezet fejlődik.” (M. Halbwachs 1971: 131.)

Sinfree Makoni inkább a *nem-emlékezés* (*unremember*) kifejezést javasolta a felejtéssel (*forget*) szemben, mivel véleménye szerint ez jobban nyomatékosítja a felejtés folyamatának aktív voltát (S. Makoni 1998). Ha nem is tartjuk a legszerencsésebb fogalomkísérletnek, azt el kell fogadnunk, hogy a felejtés is kulturális viselkedésnek számít: a múltból való reprezentáció használatának mellőzését jelenti. Ebben az értelemben csatlakozunk ahhoz a nézethez, mely szerint az emlékezést és felejtést egymást kiegészítő folyamatként kell tekintenünk akkor, amikor a kollektív emlékezet szerveződését kutatjuk. Az emlékezet szervezésének folyamatában ez a két mechanizmus feltételezi egymást.

Michael Schudson is elkerülhetetlennek tartotta az emlékezet torzulását a felidézés és használat során. Szerinte az emlékezet *torzítás* (*distortion*) is, mivel emlékezet mindig és elkerülhetetlenül szelektív: „a látás módja egyszerre a nem-látás módja is,

60 Itt említhető meg, hogy a politikai rendszerváltások nyomán történő újratemetések is a kollektív emlékezet felmutatásaként, kitérgetésként értelmezhetők, mert azok a korábban érvényes kollektív emlékezettel kapcsolatos konszenzusok megbontását, átértelmezését is jelentik (vö: Zemplényi A. 2009). Ugyanakkor a kollektív emlékezet rítusainak fontos összetevői, hogy milyen kulturális érzéseket, nosztalgiákat, emóciókat (*cultural feeling*) ébresztenek vagy tartanak fenn a (lokális) közösségben (R. Rosaldo 1989a: 68–90, 1989b).

az emlékezés módja egyszerre a felejtés módja is”.⁶¹ Felfogásában a kollektív emlékezet folyamatában a torzításnak legalább négy fontos típusa különíthető el: 1. az *eltávolítás* (*distanciation*), az idők folyamán a részletek megfakulnak és az emocionális intenzitás csökken; 2. az *instrumentalizálás* (*instrumentalization*), a múltnak a jelen szolgáltatása való állítása; 3. a *narrativizálás* (*narrativization*), a múltnak különböző kulturális formákba (többnyire narratívumokban) való elkülönítése; 4. a *konvencionalizálás* (*conventionalization*), a múlt (köz)ismerté tétele a kulturális konvenciókon (autobiográfia, emlékművek, megemlékezések stb.) keresztül (M. Schudson 1995).

Az angolszász antropológusok közül korábban már többen (Bronislaw Malinowski, Alfred Reginald Radcliffe-Brown, Edmund Leach) az emlékezet pragmatikus oldalát hangsúlyozták. A funkionalisták azzal érveltek, hogy amit az egyének a társadalmi kontextusban felidéznek vagy megjelenítenek, tulajdonképpen a társadalmi intézmények fenntartását szolgálják, illetve a különféle társadalmi státusok, jogok vagy presztízsek legitimizációját erősítik. Így ezek a szerzők többnyire a szelektív felejtés kérdéskörével foglalkoztak, amelyet *strukturális amnéziának* neveztek. Laura Bohannon bizonyította, hogy az afrikai tiveknél a genealógia szervezése csak a társadalmi jelen szempontjából releváns ősökre terjed ki, a múlt más alakjai kikerülnek a leszármazási vonalból, őket így a társadalmi felejtés övezi (L. Bohannon 1952).⁶² Ennek nyomán több szerzőt foglalkoztatott annak kérdése, hogy a múlt narratívumainak értelmezését mennyiben befolyásolja annak a társadalomnak a természete, amelyben elmondásra, előadásra kerülnek, és ezekben a társadalmakban a személyi konstrukciók és rokonsági rendszerek mennyiben meghatározók a narratívumok alakításában (M. E. F. Bloch 1992, 1996: 67–84; J. Dakhli 1990; M. Kilani 1992).

Peter Burke a *társadalmi amnéziát* az emlékezet kiegészítő fogalmaként definiálta. Úgy vélte, hogy az amnéziának az emlékezethez hasonlóan közösségformáló funkciója van. A halbwachs-i felfogással megegyezően állította, hogy a múlt társadalmi rekonstrukciójában ugyanolyan fontos a különböző események kiszűrése, mint a többiek felidézése. Ugyanis a szervezett felejtés az emlékezet kompromittáló tartalmainak cenzúrázását is szolgálja (vö: P. Burke 2001). Az emlékezet hivatalos cenzúrázására Paul Connerton a *szervezett felejtés* (*organised forgetting*) fogalmát használja (P. Connerton 1991: 14–15).

Az emlékezet kultúraszervező és -közvetítő szerepét kutatta Michael Rowlands (M. Rowlands 1993). Harvey Whitehouse bizonyos vallási tapasztalatok és az emlékezet

61 „A way of seeing is a way of not seeing; a way of remembering is a way of forgetting, too.” (M. Schudson 1995: 348.)

62 Keszeg Vilmos a genealógiai emlékezet szövegtípusait (halottbúcsúztató, epitáfium, gyászjelentő, végrendelet) kutatva megállapította, hogy megszerkesztésük kommemorációs szertartás, a leszármazás megtanulását teszik lehetővé, szabályozzák a generációk közötti viszonyokat (Keszeg V. 2002, 2008: 310–328). Megalkotásuk tehát társadalmi funkcióknak rendelődik alá. A két-három generációra kiterjedő leszármazási rendek, a genealógiák azonban „nem kegyeletből őrződnek meg az emlékezetben, hanem – mint J. Goody és J. Watt rámutatott – »a társadalmi viszonyok rendszerét rögzítő mnemotechnikai közegként« szolgálnak [...]. Emellett szól az is, hogy a társadalmi viszonyok megváltozásakor ezeket a genealógiákat is az új viszonyokhoz igazítják.” (W. Bergmann 1990: 137.)

szerveződése közötti hasonlóságokra hívta fel a figyelmet az írásbeliség nélküli társadalmakat vizsgálva (H. Whitehouse 1992).⁶³

A legradikálisabb és legvitatottabb értelmezése az emlékezet és kultúra kapcsolatának Dan Sperbertől származik. A szerző a generatív grammatika teoretikusától, Noam Chomskytól merítette ötletét, aki azt állította, hogy az emberek azért tanulják meg a nyelvet viszonylag gyorsan és kielégítően, mert genetikailag eleve fogékonyak az emberi nyelv specifikus formáinak a megértésére, amely minden emberi nyelvben közös. Miután a kisgyerek felismeri ezeket a formákat, könnyűszerrel emlékezni tud majd rájuk (vö: N. Chomsky 1988). Dan Sperber így amellet érvelt, hogy ez a megállapítás a különböző kulturális formák és narratívátípusok percepciójára is vonatkoztatható. Az emberek genetikailag eleve fogékonyak bizonyos információtípusok felidézésére az emlékezés során, míg másokat nem képesek megőrizni vagy továbbadni. Ez a pszichológiai hajlam ezért hosszabb távon az emberi kultúra lehetséges alakításának erős meghatározója és korlátozója (D. Sperber 1985).⁶⁴ A szerző a fertőzésemélet természeti modelljével, a reprezentációs epidemiológiai felfogással magyarázta a kulturális tudás és emberi gondolatrendszerek terjedését a társadalomban.

Az emlékezet diskurzusai és technikái – a társadalom értelmezési stratégiái

Az emlékezés és felejtés fenti koncepciói megerősítik azt a kutatói felfogást, hogy a kollektív emlékezet egyrészt kumulatív és folyamatosnak mondható, másrészt változó, átmeneti jellegű és feltételekhez kötött, képlékeny, esetleges tudáshalmaz. Ezzel magyarázható az, hogy állandó megszervezésre, megjelenítésre és használatra szorul.

A 20. század végére megerősödött az az elképzelés, hogy a történelem a különféle narratívák pluralitását jelenti, egy eseményhez több történet, értelmezés kapcsolódik. A történészek egy csoportja a maga tudományterületét teszi az emlékezetkutatás tárgyává, megállapítva, hogy a történetírás nyomán a történelem megalkotása (feltárás, szelekció, formába öntés) nagyban hasonlít az emlékezés szerveződéséhez. Ezt a folyamatot főként az amerikai történész, Hayden White munkássága képviseli.⁶⁵ A ténylegesen megtörtént történelem felfogásával szemben arra hívta fel a figyelmet, hogy a megtörtént esemény és a róla szóló értelmezések között ismeretelméleti különbség van. Nem magát a történelmet, hanem valójában a történelemről szóló elbeszéléseket ismerjük. A történész gesztusa, amikor megállapítja egy adat hitelességét, használhatóságát, maga hozza létre az archivális forrásokat. A történettudomány ezeket a történelemről szóló elbeszéléseket, szövegeket, forrásokat rendszerezi, rögzíti, tudássá szer-

63 A szerző tulajdonképpen a korábban már ismertetett tulvingi modellre építette elméletét.

64 Magyarul megjelent kötete: D. Sperber 2001. Ezzel az elmélettel összefüggésben áll Richard Dawkins *mém-elmélete: a mém mint kulturális replikátor az öröklődés hipotetikus egysége* (R. Dawkins 1989: 380).

65 A leghivatkozottabb munkája: H. White 1973. Magyarul: H. White 1997. A magyar szakirodalomból a történettudomány önreflexív megközelítésmódjára Gyáni Gábor munkássága emelhető ki (vö: Gyáni G. 2000a, 2002a, 2007). Lucian Boia a történelmet mint valóságot és mint diskurzust állította szembe a történelem mitizálásáról szóló elemzéseiben (vö: magyarul: L. Boia 1999).

vezi és kanonizálja. Éppen ez a történettudomány felőli megközelítés hozta magával azt, hogy a történelemre és a kollektív emlékezetre úgy tekintünk mint értelmezéssel, jelentéssel felruházott múltra.⁶⁶

A történeti narratívák elrendezik és megmutatják azt, hogyan lehet, hogyan kell a múltról beszélni. Ezeket a narratívákat nemcsak szövegeknek és értelmezéseknek tekintjük, hanem kulturális reprezentációknak és diskurzusoknak, illetve a múlt pre-parálásának technikáiként fogjuk fel. Niedermüller Péter a „nemzeti” diskurzusának elemzésekor úgy véli, hogy annak középpontjában éppen a történelem mint értelmezett idő és a múlt kulturális reprezentációja áll. A történelem és a kollektív emlékezet tehát nem egy objektíve létező adathalmaz. Megállapítását ugyan a posztoszocializmus kontextusára alapozza, azonban az általa elemzett reprezentációs metaforák általánosabb érvénnyel is bírnak. Ezért úgy gondolom, hogy a *megőrzés*, *helyreállítás*, *rekonstrukció*, *nacionalizálás* metaforái és stratégiái a kollektív emlékezet szervezésének folyamatára általánosan is vonatkoztathatók (vö: Niedermüller P. 2000: 96–106).⁶⁷ Mindezek úgy értelmezhetők, mint a csoportoknak, társadalmaknak a múltjukkal fenntartott érzékeny viszonyulásai. A továbbiakban a múlt értelmezésének, használatának és a kollektív emlékezetnek ezeket a diskurzusstratégiáit és technikáit veszem szemügyre.

A történelemmel, múlttal kapcsolatos és az emlékezetszervezésre is érvényes technikákhoz tartozik a *feltárás*, a *dokumentálás* és a *megőrzés* stratégiája. Ennek lényege, hogy a felhalmozott idő a jelen társadalom szempontjából is aktualitással, jelentéssel rendelkezik. Edward Shils a hagyományelméleti fejtegetésében elkülöníti a ténylegesen megtörtént múltat az egyes csoportmúltaktól, illetve a kitalált, imaginárius múlttól (E. Shils 1981: 162–194, 228–235).⁶⁸ Ennek a valóságos múltnak fizikai nyomai vannak (pl. épületek, archeológiai ásatások, romok). A történettudomány (de a néprajz és az antropológia is) fontos feladatának tartotta, hogy ezt a megtörtént múltat megmutassa, feltárja, dokumentálja, megőrizze. Azonban ez a tisztán tudományosként tételeződő attitűd sem jelent objektivitást, amint azt a fentiekből láthattuk: az értelmezés, a szelekció szubjektivitása tapad hozzá.

A történelem változásával kapcsolatos általánosan elterjedt képzet, hogy a múlt-ról alkotott és őrzött kép valamiféle erózió ment keresztül. A *helyreállítás* technikája abból indul ki, hogy ezt a tudatos rombolást vagy a felejtés okozta változást ki kell

66 A múltról való tudományos diskurzus szakmai igényként jelentkezett a hazai kutatásokban. A bukaresti *A Hét* hasábjain 1987–1988-ban, a társadalomkutatók között lezajlott az oral history módszertana kapcsán egy vita az emlékezésről, emlékeztetésről, illetve a gyűjtői interpretációnak a dokumentum előállításában játszott szerepéről (vö: Biró Zoltán: Az emlékeztetés értéke és ára. *A Hét*. XVIII. évf. 1987. okt. 15. 42. sz. 8.; Rostás Zoltán: Hogyan járunk a forráshoz? *A Hét*. XVIII. évf. 1987. okt. 22. 43. sz. 10.; BIRÓ Zoltán: Nem elég a jó szándék. *A Hét*. XIX. évf. 1988. febr. 4. 6. sz. 4.; Imreh Lajos: Dokumentum-e? *A Hét*. XIX. évf. 1988. febr. 4. 6. sz. 4.; Nagy Olga: Egy félreértett könyv esélyei. *A Hét*. XIX. évf. 1988. márc. 17. 12. sz. 4.; Oláh Sándor: A hitelesség útvesztői. *A Hét*. XIX. évf. 1988. márc. 31. 14. sz. 5.; Gagyí József: Dokumentum és/vagy szimbólum. *A Hét*. XIX. évf. 1988. ápr. 14. 16. sz. 5.; Magyarai Nándor László: Érvényes szövegért. *A Hét*. XIX. évf. 1988. máj. 5. 19. sz. 4.; Horváth Arany: A néprajzi gyűjtőt magnójáról... *A Hét*. XIX. évf. 1988. máj. 5. 19. sz. 4.; A Hét szerkesztősége: A fogalmak tisztázásáért. *A Hét*. XIX. évf. 1988. máj. 5. 19. sz. 4.).

67 *A történelmi rekonstrukció tevékenységéről* lásd: P. Connerton 1991: 13–14. A jelen kontextusában reprezentálódó történelem metaforáiról, stílusáról, nyelvéről: H. White 1997, különösen 68–102.

68 A hagyományfelfogásáról magyarul: E. Shils: 1987.

igazítani, a múlttal kapcsolatos tudást ki kell egészíteni: „...e stratégia történelmi folyamatokat és eseményeket új perspektívába helyez, illetve eltolja a történelmi események értékelésének és értelmezésének szemantikai hangsúlyait”. Alapfeltevés, hogy a múltból kiszorultak tények, elfelejtődtek események, személyek, ezért az egyéni és csoportemlékek alapján kell történelmet konstruálni. A „történeti igazság”, az „objektív történelem” létrehozására irányul tehát a helyreállítás metaforája, amely a „meghamisított” történelemmel szemben valójában egy új történelem, emlékezet létrehozását célozza (Niedermüller P. 2000: 97–99, az idézet a 97. oldalon).

A helyreállításhoz szorosan kapcsolódik és a történelem elpusztulásának, megsemmisülésének metaforikus tézisére épít a *rekonstrukció* technikája. A korábbi múltképet megalapozó történeti narratívák és az értelmezési keretek is egyaránt tévesekként tételeződnek a jelen számára, amely így a megszüntetés és érvénytelenítés gesztusával a múlt újraértelmezését indítványozza. Ezáltal egy új történelmi horizontot nyit és jelenít meg, amely politikai, morális, de tudományos szempontból is szükséges. „Visszaállítás, magyarázat, értelmezés, megtisztítás – ezek a fogalmak a rekonstrukció stratégiájának a lényegére, azaz a történelem szimbolikus újjáteremtésére utalnak.” Niedermüller Péter az utcanévek és emlékhelyek szimbolikus textúrájának megváltoztatását, a városok mentális térképének átszervezését, a történelem időbeli horizontjának és szimbolikus terének (dátumok, nemzeti ünnepek, emléknepok) rekonstrukcióját sorolja ide (Niedermüller P. 2000: 100–103, az idézet a 101. oldalon).⁶⁹

A *nacionalizálás* diskurzusának célja a helyreállított vagy rekonstruált „történelmi folyamatokat és eseményeket szélesebb politikai és ideológiai kontextusba helyezni és ezáltal az új politikai rendszer eredetmítoszait megteremteni” (Niedermüller P. 2000: 103). Niedermüller Péter szerint a történelem és a múlt nacionalizálásához tartoznak a történeti, társadalmi és kulturális eredetmítoszok, melyek funkciói, hogy egyrészt magyaráznak, másrészt indokolnak.

A történeti eredetmítoszok a történeti idő megteremtésével foglalkoznak, „egy képzeletbeli, időn és történelmen átnyúló kontinuitást céloznak meg, amelynek kontextusában aztán megfogalmazható a nemzeti identitás. Minél messzebbre lehet az időben, a történelemben a nemzet történetét visszavezetni, annál mélyebb és intenzívebb a nemzeti önértékelés, és annál szilárdabb a nemzeti identitás – ez a történeti eredetmítoszok legfőbb üzenete” (Niedermüller P. 2000: 104). Ezek a mítoszok, amelyek így a történeti kontinuitást teremtik meg és kötik össze a nemzeti identitás koncepciójával nemcsak perspektivikusan, hanem a rövid időtartamokra is érvényesek. Fontos mozzanatuk, hogy a történeti fejlődés összefüggéseit, kontextusát jelenítik meg.⁷⁰

69 Peter Burke szerint a történelem rekonstrukciója nagyon gyakran mitikus történetek létrehozásába fordul át, ezt a mitogenezist a társadalmi emlékezet átadása kapcsán bizonyítja (vö: P. Burke 2001: 7–12).

70 A kelet-európai és poszt szocialista társadalmak történetírását és történelmi emlékezetét több szerző vizsgálta: Lajtai L. László az 1777–1848 közötti magyar történelemkönyveket elemezte (Lajtai L. L. 2004, 2009: 38–40), Czoch Gábor a 19. század második felének tankönyveit tekintette át (Czoch G. 2006), Miroslav Michela a szlovák történelmi kultúra (a társadalom és a múlt közötti kapcsolat) tendenciáit, kontextualizációját vizsgálta (M. Michela 2008), Mirela-Luminița Murgescu a román történelemtankönyveket vizsgálva megállapította, hogy azok a román identitásmítoszokat szolgálják ki, maszkulin világot jelenítenek meg (M.-L. Murgescu 2004). A kontextualizáció elméleti vonatkozásairól: Gyáni G. 2007: 241–259.

A társadalmi eredetmítoszok a szociokulturális eredetet mitologizálják, különböző életmódoknak vagy társadalmi berendezkedéseknek politikai és szociokulturális eredetét mutatják be. Azokról a mítoszokról van szó, amelyek azt mutatják meg, hogy bizonyos életformáknak melyek a társadalmi előzményei. Ezáltal bizonyos életformák, bizonyos társadalmi és kulturális formák szimbolikus tökével töltődnek föl. A társadalmi eredetmítoszokat a polgári életmód kulturális koncepciójával, illetve a politikai és ideológiai elődök példájával szemlélteti Niedermüller Péter (Niedermüller P. 2000: 104–105).

A kulturális eredetmítoszok az új társadalmi rend kulturális horizontját vázolják fel, „kulcsfogalmait a népi kultúra és a nemzeti kultúra jelentik. Ezek reprezentálják az »igazi«, eredeti kultúrát, a »nép kultúráját«, annak kontinuitását, autenticitását, archaizmusát és szépségét.” Ezek a mítoszok a kultúrát lakhatóvá teszik, a társadalom tagjait homogén kulturális közösségnek tekintik, s abból indulnak ki, hogy „az »azonos« kultúra, az »azonos« kulturális eredet szükségszerűen azonos politikai célokat, és a társadalmi rendnek azonos elképzeléseit teremti meg” (Niedermüller P. 2000: 105).

A nacionalizálás diskurzusa mellett, azzal összefonódva egyre erőteljesebben érvényesül a *patrimonizálás* diskurzusa is. Ez a jelentéssel felruházott, értelmezett múltat a tágabb, általánosabb társadalmi horizontok felé mozdítja el. A 19. századtól az idő maga, illetve a nemzeti múlt is köztulajdonná, kollektív/kulturális örökséggé válik (P. Nora 1986: 359).

A kitalált hagyomány koncepciója és társadalmi funkciói

A kollektív emlékezet megteremtése, létrehozása tehát összefügg a társadalomnak az az igényével, hogy a jelenét legitimálja, illetve, hogy megteremtse egyfajta folytonosságot a történeti térben. A törzsi társadalmak vagy az archaikus közösségek kutatói a hagyomány fogalmával jelölték azt a viszonyt és tudásrendszert, amelyet annak tagjai fenntartanak, elfogadnak, illetve amely meghatározza jelenüket és kijelöli a közösség határait.

Először a fentiekben már idézett Edward Shilsnek a kutatás szempontjából fontos állítására kell utalnom. Ezen társadalomtudományi felfogás szerint a *hagyomány* (*tradition*) az, ami a múltat közvetíti. A hagyomány egyrészt *traditum*, átadott dolog: „A hagyomány – vagyis az, amit átadunk, illetve átveszünk – magában foglalhat tárgyakat, különböző eszméket, emberekről és eseményekről alkotott képeket, gyakorlatokat és intézményeket. Felölelhet épületeket, emlékműveket, tájakat, szobrokat, festményeket, könyveket, szerszámokat és gépeket. A hagyomány tartalmazza mindazt, amivel egy adott társadalom rendelkezik, és ami már akkor is létezett, amikor a jelenlegi tulajdonosai átvették...” (E. Shils 1987: 31) Ebben a felfogásban a periodikusan ismétlődő, „legalább három – rövid vagy hosszú – generáción” keresztül haladó, a közösség által szervezett és megélt gyakorlat és értékrend számít hagyománynak (E. Shils 1987: 35). A hagyomány emellett változó és szelekciós folyamat is.

Ebben a vonatkozásban még fontos kiemelni azt, hogy a hagyomány feltételezi a (lokális) közösséget, a szorosabb társadalmi kötelékek meglétét. Azonban amikor ezek a társadalmi kötelékek meglazulnak, akkor, a kutatók megfigyelése szerint, a társadalmak mesterséges kontextusokat teremtenek, rituális kommunikációs helyzeteket építenek ki, amelyek koherenciát biztosíthatnak a társadalmi együttélés számára. Azaz

új hagyományokat találnak ki, hoznak létre. Éppen ezért Eric Hobsbawm a kollektív emlékezetet *kitalált hagyományként* (*invented tradition*), a 19. századi, gyors társadalmi-gazdasági változásokat mutató Európa hagyományteremtéseként értelmezi. A tömeges hagyománytermelés időszaka az 1870 és 1914 közötti ötödfél évtized (magyarul: E. Hobsbawm 1987). Létrehozásukban nem annyira a közösség, mint inkább az intézmények játszanak szerepet. Ugyanakkor a kulturális hagyományokhoz nagyon szorosan kötődnek a politikai reprezentációk, azokat nagyban meghatározzák a különböző politikai intenciók is. Ezt a két (kulturális és politikai) kategóriát és intenciót nem érdemes szétválasztani, mert látnunk kell, hogy nagyon sok olyan hagyomány, múltkép van, amely éppen a politikai ideológiák és mozgalmak kontextusában szerveződött vagy került kitalálásra. „A »kitalált hagyományoknak« jelentős társadalmi és politikai funkciójuk van. És enélkül nem is jelennének meg és nem is szilárdulnának meg.” (E. Hobsbawm 1987: 181.)⁷¹ Ezért a manipulációs szándékot is fel kell ismernünk. Itt többnyire azokat a társadalmi-politikai kezdeményezéseket kell kiemelnünk, amelyek nyomán bizonyos politikai szereplők és történelmi események, folyamatok másfajta összefüggésben, másfajta kontextusban kerülnek bemutatásra, és ezek által egy másfajta múltkép és történelemkép termelődik. A folyamat tömegessé válása, a korszak legáltalánosabban kitalált politikai tradíciója a nacionalizmussal, az államok megteremtésével függött össze: „a kibontakozó tömegmozgalmak [...] valamint a nacionalizmus különböző fajtái nagyon is tisztában voltak a szertartások, ceremóniák, mítoszok, és rendszerint még a mitológiai múlt fontosságával is.” (E. Hobsbawm 1987: 153.)

Eric Hobsbawm a május elsejei ünnepségek kialakulásával (1890) illusztrálta a hagyomány kitalálásának és politikai felhasználásának kapcsolatát. Az ünnep „meglepően rövid idő alatt spontán módon fejlődött ki”, a történelmi fejlődés során a nap eredeti politikai tartalma, üzenete (a chicagói munkások követelése a nyolcórás munkanapért) háttérbe szorult, és a munkásosztály jelenlétének változó, aktuális manifesztumaként jelentkezett (vö: E. Hobsbawm 1987: 153–157, az idézet a 153. oldalon).

Magyar társadalomkutatók kutatást kezdeményeztek a budapesti május elsejei ünnepségek vizsgálatára. Bár szempontjaik főként szemiotikai jellegűek voltak, a felvonulás jeleit, az ünnepi idő- és térstruktúrát, az öltözetet kutatták, megfigyeléseik mindenképpen hasznosak a mi szempontunkból is: május elseje a budapesti munkások számára teremtett periodikus manifesztációs lehetőséget, a társadalmi kohéziót biztosította és mutatta fel.⁷²

Kovács Ákos, a kitalált hagyomány elméletére építette a Szent István kultusznak, a Szent István-napi ünnepségek történelmi változásainak kutatását. A népi aratóünnep hagyományának felújításaként, megszerkesztéseként értelmezte az (új) kenyér ünnepét. A tárogató magyar nemzeti hangszerré válását és a (politikai jellegű) ünnepségeken való jelenlétét, kultuszának feléledését szintén kitalált hagyományként mutatta be (Kovács Á. 2006). Magyar néprajzkutatók átfogó kutatást végeztek egy település kapcsán

71 Az Eric Hobsbawm és Terence Ranger által szerkesztett *The Invention of Tradition* (A hagyomány kitalálása) című kötet tanulmányai a 19. századi Anglia kapcsán meggyőzően bizonyítják ezeknek a funkcióknak a meglétét. A kötetben megjelenített (skóciai, velszi, brit, viktoriánus indiai és afrikai gyarmati) kutatások éppen arra világítanak rá, hogy az angol társadalom modernizálódása során hogyan jöttek létre különböző hagyományok, olyanok, amelyeket ma is az angol társadalom fontos sajátosságaként ismerünk (vö: E. Hobsbawm–T. Ranger eds. 1983).

72 Elemzések és beszámolók a kutatásokról: Munkaközösség 1975, Munkaközösség 1981, Voigt V. 1994.

A városismertető és várostörténet természetszerűen a továbbiakban is leképezte a hatalmi és politikai változásokat. A Ștefan Pascu, Pataki József és Vasile Popa által összeállított munka a „legjellegzetesebb művelődési és művészeti emlékeket” mutatta be: „A legnevezetesebb műemlékeket, épületeket és művelődési intézményeket jegyzékbe foglaltuk azért, hogy ezeket föltétlenül nézze meg, aki Kolozsvárra látogat.” (Șt. Pascu–Pataki J–Popa V. 1957, az idézetek az 5. oldalon.) A Napoca tetepülés – már megszokottan – terjedelmes bemutatása után a városiasodó és terjeszkedő település, a „régí Kolozsvár”, majd a két világháború közötti fejlődés végén, a folyamat eredményeként megjelenő szocialista ipar, a gyártelepek és a munkásmozgalmak tárgyi emlékeinek bemutatása számít új elemnek. A bemutató hangsúlyosan nyit a centrumtól a periféria felé, a múlt eredményeitől a jelen nagyszerűségéig, a munkásosztály perspektíváját érvényesítve a város és megvalósításai szemrevételezésében.

Ugyanezt a hagyományt követte a Constantin Daicoviciu jegyezte ismertető: „A város műemlékei, épületei, üzemei, intézményei együttvéve többet mondanak Kolozsvár mozgalmas múltjáról, nagyszerű jelenéről, napfényes jövőjéről, mint a levéltárak poros iratai vagy könyvek adathalmazai.” (C. Daicoviciu 1962, az idézet az 5–6. oldalon.) Ebben az összeállításban a régmúlt és a közelmúlt öröksége egyenértékűként jelent meg: „A különböző korok műemlékei harmonikus egységben tárulnak a látogató elé. Csodálatba ejtenek a népi demokratikus rendszer éveiben emelt modern tömbházak s tőlük pár lépésnyire a múlt kézjegyei, emlékei. Mindezek együttesen a város eseményekben gazdag történelmének a tanújelei.” (C. Daicoviciu 1962: 6.) Anatol E. Baconsky útikalauza ugyanezt a szemléletet erősítette fel (A. E. Baconsky 1963). Gheorghe I. Bodea, Fodor László és Vajda Lajos még hangsúlyosabban és már csak a munkásosztály 1848–1971 közötti történelmeként mutatta be a várost (Gh. I. Bodea–Fodor L.–Vajda L. 1971). A Nicolae Ceaușescu államelnök városjellemezése által megnyitott munka a munkásosztály emancipálódásának eseményeit értékelte, szereplőit és személyiségeit mutatta be, a munkásmozgalmak helyeit és emlékeit, emlékműveit ismertette.

Ebbe a paradigmába sorolhatók az országot bemutató útikönyvek is, amelyekben megyékre lebontva vannak csoportosítva a történelmi emlékek, emlékművek. Ezek a kiadványok a lokális teljesítményeket az ország örökségeként tartják számon, a helyi múltat az ország múltjaként forgalmazzák. Vasile Cucu és Marian Ștefan összeállította az ország történelmi emlékmű kalauzát (V. Cucu–M. Ștefan 1974: 161–171, bővített kiadása: V. Cucu–M. Ștefan 1979: 169–179).

Itt emlitem meg azokat a munkákat is, amelyek a különféle történelmi eseményeknek állított emlékművek egyfajta országos kataszterét valósították meg. Ezek a jobbra Florian Tucă nevéhez köthető eredmények rendre megjelenítették a 1848–1849-es eseményeknek (F. Tucă–C. Ucrain 1978: 174–176, bővített, illetve módosított kiadása: F. Tucă–C. Ucrain 1988: 177–179), a Románia fasisztaellenes háborújának (F. Tucă 1974: 218–231) történelmeit, fontosabb harcainak és történelmi személyiségeinek (F. Tucă–M. Cociu 1983: 142–151) történeteit, illetve bemutatták az azoknak szentelt emlékműveket, szobrokat és emléktáblákat.

A sajtó (napilap, hetilap) is a város ismertetésének fontos orgánumát jelentette a vizsgált időszakban. Az *Igazságban* és az *Utunkban* helytörténeti és művelődéstörténeti anyagokat közölt (főként az 1960–1980-as években) Murádin Jenő, Herédi Gusztáv, Imreh István, Kiss András, Pataki József stb., az *Igazságban* várostörténeti, illetve szobrokat bemutató sorozatot közölt Miklósi-Sikes Csaba.

Az 1989 utáni kutatások

Az újabb francia kutatások arra figyelmeztetnek, hogy Európában a 19. században a jelentős gazdasági-társadalmi átalakulások hatására a nagy nemzeti, történelmi narratívák helyett a periférikus és lokális narratívák értékelték fel. Ennek a tendenciának a megerősödését a 20. századra, pontosabban a század utolsó évtizedeire lehetett beazonosítani (D. Fabre 2001: 21).¹¹⁰ A kutatások a történelem újraértelmezését, újraértékelését jelezték: a történelem nem diszciplínaként, hanem kulturális és társadalmi gyakorlatként artikulálódik. A történelem csak ebben a referenciális keretben, ezek tükrében látható. A tér a társadalmi mechanizmusok révén helyként kezd értelmeződni, amelyet a *hely fabrikálása (le fabrique de lieu)* terminussal ragadhatunk meg.

A tér újraértékesítésének ezt a folyamatát Hermann Bausinger a horizontváltásnak nevezi, a horizont elmozdulásaként, felbomlásaként értelmezi (H. Bausinger 1995: 53–87), amely nyomán a történelem új értelmezése válik szükségessé. Hasonló véleményen van Alban Bensa, szerinte a tér újradefiniálása és újraértékesítése a tér újrafelhasználását jelenti. Ez szükségessé teszi az időbeliség újraalkotását. Ennek nyomán új történelem kezdődik. A narratívák helyekké változtatják a teret – állítja –, és csupán annak a helynek van (társadalmi) relevanciája, aminek van története: *elmondott hely (lieux-dits)* (A. Bensa 2001: 2–4).

Kolozsváron a lokális történelem és a tér narratív újrafelfedezése az 1989-es rendszerváltás után történt meg. Létrejött az intézményes támogatottság: az Erdélyi Múzeum-Egyesület 1991-ben pályázatot írt ki a helytörténeti munkák felszínre hozatalára, illetve létrehozására. Ugyanakkor a szempontok pluralizálódtak abban a tekintetben is, hogy a szakkutatók mellett megjelent a lokális múlttal, történelemmel foglalatosskodó helyi értelmiség, a helytörténész.

A továbbiakban is csak azokra a munkákra térek ki, amelyeket forrásként hasznosíthatok.

Kolozsvár emléktábláinak, feliratainak, címereinek leírását Löwy Dániel, Demeter V. János és Asztalos Lajos végezték el a *Kőbe írt Kolozsvár. Emléktáblák, feliratok, címerek* című munkájukban (Löwy D.–Demeter V. J.–Asztalos L. 1996). A szerzők az 1970-es évektől kezdték felkutatni és lejegyezni ezt az anyagot: „A parancsuralmi rendszer idején az anyaggyűjtés valamiféle ellenállás, a történelemtíró, művelődési örökségünket megsemmisítő viszonyok elleni dacszövetség volt” (Löwy D.–Demeter V. J.–Asztalos L. 1996: 8). A szerzők a nyilvános (és kvázi-nyilvános) térbe kihelyezett emléktáblákat, feliratokat, szobrokat tárták fel és írták le, illetve gyűjtötték össze a már nem létezőket a korábbi – az előbbi alfejezetekben bemutatott – munkákból. Mivelhogy a cenzúra nem engedélyezte az anyag publikálását, az csak 1996-ban jelent meg, így a szerzők az 1996-ig állított emléktáblák és szobrok bemutatását is elvégezték.

Ez számít a legigényesebb emlékanyagközlésnek: a szerzők a szövegek bemutatása mellett az emléktáblákhoz, szobrokhoz, feliratokhoz kapcsolódó személyekről is igyekeztek részletes tájékoztatást adni. Művelődéstörténeti és történelmi adatokat szolgáltatva kontextualizálták egy-egy emléktábla vagy szobor létrejöttének, utóéletének a mikrotörténetét. Ezek bemutatásában a hangsúly láthatóan a 20. század közepéig

¹¹⁰ Gyáni Gábor is az 1980-as, 1990-es évekre datálja a helytörténetírás fellendülését (Gyáni G. 1990, 2002c: 67).

létrehozott köztéri alkotásokra tevődött, a 20. század utolsó évtizedeiben állított emléklelek bemutatása az előbbiekhöz képest elnagyoltabb lett vagy kimaradt. Az elemzéseim szempontjából primér anyagnak számítható ez az adathalmaz, amely nagyban hozzájárul az emléktábla és szoborállítás történeti vizsgálatához.

A források feltárását és közzétételét a fenti munka egyik társszerzője, Asztalos Lajos folytatta. Megjelentette Kolozsvár helynév- és településtörténeti adattárát (Asztalos L. 2004),¹¹¹ amelyben helyet adott sok – csupán magyar vonatkozású – emléktárgy újbóli leírásának.

Kolozsvár emléktábláinak és szobrainak leírása a továbbiakban is főként a helytörténeti jellegű kutatásokban jelent meg. Az iskolák, a társaságok és az egyletek is helyet adtak a maguk történelmében ezeknek a reprezentációknak. Több művészettörténész, történész, helytörténész arra vállalkozott, hogy egy-egy gyülekezet, városrész vagy utca, templom, épület, szobor történetét megírja. Mindegyik szerző ismertetett emléktáblákat, szobrokat, feliratokat, melyeknek szövegét vagy fordítását többnyire a fent említett szerzők (Nagyajtai Kovács István, Jakab Elek, Balogh Jolán, Kelemen Lajos stb.) munkáira való hivatkozással tette közzé. Ezeknek a munkáknak fő célkitűzései közé tartozott a (hosszú) előzményekre, a társadalmi presztízszt termelő múltra hivatkozni.

Városrészek és társadalmi csoportok • Gaal György a Magyar utca történetének monografikus feltárására vállalkozott (Gaal Gy. 1995, 2001c), majd a központ, a „történelmi Kolozsvár” épületeinek leírását végezte el (Gaal Gy. 2001a; átdolgozott városléírása: Gaal Gy. 2007). Emellett számos helytörténeti (templomokat, iskolákat, életutakat, történelmi eseményeket bemutató) tanulmány szerzője is (összegyűjtött tanulmányai: Gaal Gy. 2005). Mihály Melinda a Belmagyar utca társadalmáról és háztulajdonosairól írt (Mihály M. 2004). Asztalos Lajos Kolozsvár „épített kincsei” számbavételével mutatta be a várost (Asztalos L. 2008). Vincze Zoltán a Farkas utcáról készített művelődéstörténeti áttekintést (Vincze Z. 2003). Kerekes György összeállításában a városrészek nevezetes helyeit mutatta be (Kerekes Gy. összeáll. 1998). Lukács József a „kincses várost” és műemlékeit, a város legendáit ismertette (Lukács J. 2005). Herepei Jánosnak az 1953 óta kéziratban lévő, Kolozsvár történeti kutatásait tartalmazó munkáját jelentették meg (Herepei J. 2004b). A szerző nagymérvű forrásfeltárást és alapos elemzést végzett. Lőwy Dániel Kolozsvár zsidó lakosságának 20. századi történetét írta meg (Lőwy D. 1998, illetve bővített és átdolgozott kiadása: Lőwy D. 2005).¹¹² Ilyés Sándor a helyi munkáskultúra elemzésével a munkások szabadidő-használatát is bemutatta (Ilyés S. 2010). A temetők bemutatása és leírása ugyanígy említhető. Kiss András a Kalandos társaságról és temetőjéről (Kiss A. 1994b), Lászlóffy Aladár és Gaal György pedig a Házsongárdi temetőről írt több ízben (Lászlóffy A. 1989, Gaal Gy. 2003; utóbbi bővített kiadása: Gaal Gy. 2010).¹¹³ Gaal György és Gránitz Miklós legutóbb a temetőt és a várost ugyanabban a narratív keretben mutatta be (Gaal Gy.–Gránitz M. 2010).

Templomok és gyülekezeteik • Entz Géza és Kovács András a Farkas utcai református templom emléktábláinak és címereinek jegyzékét, illetve a templom történetének bemutatását tette közzé (Entz G.–Kovács A. 1995). Herepei Jánosnak ugyanerről a temp-

111 A kötet anyagát a szerző a kolozsvári *Szabadság* napilap *Helytörténet*, illetve *Múltidéző* című rovataiban folytatásokban is lekötölte 2003–2007 között.

112 A szerző függeléként közzölte a zsidó vonatkozású emléktáblák szövegeit is.

113 A temetőről más: Herepei J. 2004b: 628–669.

lomról, illetve a református kollégiumról írott munkáit rendezték sajtó alá (Herepei J. 2002, 2004a). Sas Péter a kolozsvári katolikus templomokról írott, gazdag adattárral ellátott könyveit jelentette meg,¹¹⁴ illetve az egykori minorita templom sírfeliratait (Sas P. 2005) és a piarista templom sírfeliratait, halotti címereit publikálta (Sas P. 2007, 2010c). Kovács András a kolozsmonostori templom művészettörténeti vizsgálatát végezte el (Kovács A. 2007b).

Épületek és építmények • Kiss András az egykori fogdáról (Torony), az ötvös házáról, és a város kedvelt szállójáról (Biasini) közölt és értelmezett forrásokat (Kiss A. 1994a, 1994c, 1994d), Flóra Ágnes a kora újkori tanáczházról (Flóra Á. 2011), Gaal György a Rhédey-házról (Gaal Gy. 2004a), Kovács András a reneszánsz építészetéről (Kovács A. 2003), illetve a Wolphard–Kakas-házról (Kovács A. 2006, 2007a), Mihály Melinda Kolozsvár erődítményeiről (Mihály M. 2005, 2008b), a Filstich–Kemény-házról (Mihály M. 2003), a reneszánsz polgárházakról (Mihály M. 2008a; kapcsolódó: Mihály M. 2009), illetve a Henczel- és Hensler-házról (Mihály M. 2011) tett közzé tanulmányt. Gaal György is vizsgálta a várfalakat és a bástyákat (Gaal Gy. 2006).

Emlékművek és feliratok • Itt a napisajtóban tömegesen jelentkező cikkek nem térhetek ki.¹¹⁵ Szükséges azonban megemlíteni azokat a tanulmányokat és könyveket, amelyek egy-egy szobor vagy emléktábla, illetve feliratcsoport létrehozását és utóéletét, azaz az emlékállítás kontextusát és használatát mutatják be. Murádin Jenő a Mátyás-szoborcsoportot, illetve a Mikó-szobrot vizsgálta (Murádin J. 2002, 2006),¹¹⁶ Prokopp Mária a Szent György-szoborról (Prokopp M. 2001), Kovács András a Bethlen-emléktábláról és a Bocskai-emléktábláról (Kovács A. 1990, 2008), Kovács Zsolt a Mária-oszlopról (Kovács Zs. 2012) írt művészettörténeti és történeti jellegű elemzést. A feliratok és feliratcsoportok közül a reneszánsz koriak leírása a legszámottevőbb: ezeknek a kutatását Lőwy Dániel és Demeter V. János, Viorica Guy Marica, P. Kovács Klára, Mihály Melinda végezték rendszeresebben (Lőwy D.–Demeter V. J. 1990, V. Guy Marica 1998; Kovács K. 2006, 2008; Mihály M. 2009, 2011). Miklósi-Sikes Csaba a 19. századi erdélyi köztéri szobrászat adattárát adta közre, amelyben szerepelnek kolozsvári alkotások is (Miklósi-Sikes Cs. 2001, 2003).

Gaal György összeállította a kolozsvári történelmi műemlékek jegyzékét, amit leközölt a *Szabadság* napilap 2005–2006-os évfolyamaiban (Gaal Gy. 2005–2006). Ez a jegyzék tartalmazza tételszerűen a hivatalos (vagy félhivatalos) műemlékeket a következő csoportosításban: 1. régészeti lelőhelyek; 2. parkok, épületek, épületegyüttesek; 3. szobrok, emlékművek; 4. emlékházak és emlékhelyek.

Vizuális reprezentációk: képeskönyvek, képeslapok • A régi Kolozsvárról szóló vizuális reprezentációkat (képeslapok, meghívók, felvételek) gyűjtötte és abból képeskönyveket szerkesztett Fodor András (Fodor A. 1995, 2002). A szerző az 1897 és 1945 között használatos képeslapokból közölt. Sas Péter 1867 és 1919 közötti képeslapokból

114 Mindeddig öt templom történetét írta meg. Ezek közül időrendben az első *A kolozsvári Szent Mihály-templom* (Sas P. 1998), ezt követi *A kolozsvári ferences templom* (Sas P. 1999a) és *A kolozsvári piarista templom* (Sas P. 1999b). Utóbbi munkái és forrásközlései: *A kolozsvári Szent Mihály-templom és egyházi gyűjteménye* (Sas P. 2009), *A kolozsmonostori Fájdalmas Szűzanya plébániatemplom és egyházközség története* (Sas P. 2010a), *A kolozsmonostori bencés apátsági, majd Nagyboldogasszony-templom* (Sas P. 2010b).

115 Itt kiemelhető Asztalos Lajos és Gaal György munkássága.

116 A szerző elkészítette az erdélyi, elpusztult vagy megsérült szobrok repertóriumát is: Murádin J. 2008.

nyújtott válogatást (Sas P. 2003). Gaal György a belváros képes albumát adta közre (Gaal Gy. 2007). Ezek a munkák, ha bővebb leírásokat nem is, de esetenként jobb minőségű fotókat közölnek azokról a – létező vagy már ne létező – tárgyakról, amelyek a kutatásom tárgyait képezik. A hivatalos(abb) várostörténeti kiadványok is ide sorolhatók (vö: D. Brudăscu coord. 1999a, 1999b), ezek esetében számolni kell az aktuális politikai hatalom lenyomatával is.

Ha tételesem nem is mutatom be és nem is hivatkozom rájuk a későbbiekben, mégis fontosnak tartom megjegyezni, hogy a kolozsvári emléktárgyak forrásaiként olyan művek is szolgálnak, amelyek egyáltalán nem a tudományosság szándékával jöttek létre.

A helyi lapok napi rendszerességgel közölnek helytörténeti írásokat. Az emlékkálitással, -lebontással, megemlékezésekkel kapcsolatos információk címlapon jelennek meg; folyamatosan közlik a helytörténészek tudományos vagy ismeretterjesztő szövegeit is, külön rovatokat tartva fenn ezekre a tartalmakra (*Múltidéző, Élő emlékezet, Helytörténet, Kolozsvár – közről, Évforduló, Művelődés* stb.). A legtermékenyebb helytörténészeknek Asztalos Lajos, Gaal György, Kilyéni András, Kolozsvári József, Löwy Dániel, Máthé János, Sas Péter stb. számítanak.

Összegzés. A lokális emlékezet termelése

Kolozsvár felfedezése, kutatása, narratív megalkotása a 19. század elején-közepén kezdődött meg, a helyi örökség tudatosodása és kutatása azóta erősödőnek és folyamatosnak mondható. A helytörténeti irodalom áttekintése után megállapíthatjuk, hogy a kollektív/kulturális emlékezetnek nem volt tudatos kutatása, vizsgálata. Úgy tűnik, a hely történetének számontartása, a múlt megjelenítése, a műemlékekről és az emlékkálításokról való beszélés, az elmúlt idő és az emlékezet patrimonizálása három nagyobb paradigmában helyezkedett el. Ez a múlthoz való pragmatikai viszonyulások különbözőségeit is leképezte.

1. A történelmi reprezentációk a megtörtént és felhalmozott múlt mint (nemzeti) értékre irányították a figyelmet. A történelem és a múlt láthatóvá tétele a reformkorban bontakozott ki, legitimáló és presztízstermelő funkciója a nagy hatalomváltások során (trianoni és bécsi döntés, kommunista hatalomátvétel, 1989-es rendszerváltás) mindig előtérbe került, a helyről való beszélés újakezdődött. A kisebbségi és többségi pozíciók, az aktuális magyar–román hatalmi viszonyok eltérő perspektívákban értelmezték újra a (lokális) hagyományt.

2. A művészettörténeti munkák a múltat reprezentáló alkotások esztétikai értékére, funkciójára irányították a figyelmet. Nemzeti teljesítményként artikulálódott az elődök által létrehozott szellemi és tárgyi hagyomány.

3. A turisztikai irodalom a lokális múlt látványosságként viszonyult. A kalauzok és városismertető a kiállított, megmutatható és megcsodálható örökséget avatták élménnyé. A múlt érzékelhetővé, bejárhatóvá, használhatóvá tételét szolgálták.

A 20. század második felétől az 1989-es rendszerváltásig, a történelemtudományról való (hivatalos) beszédmód átszerveződése (a társadalmi osztályok harcának ideológiája), a nemzetiségi viszonyok hatalmi mezőben való artikulálódása (főként a román–magyar hatalmi viszonyrendszer), illetve a média felügyelése (cenzúra) miatt a lokális történelemtudományról szóló (nem hivatalos) diskurzus a média nyilvánossága alá szorult.

Úgy tűnik, hogy a nemzeti szocializmus ideológiája maga alá gyűrte a nagy lokális narratívákat.

Az 1989-es rendszerváltás után megjelenő és tevékenykedő eruditák az elődök munkáira építve megalkottak egy olyan szövegahagyományt és rítust, amelyik a kolozsvári történelmi emlékezetről szól, amelyben a felértékelődött múlt, identitáshagyomány játssza a főszerepet. Kijelölték a Kolozsvár múltjával kapcsolatos diskurzus terét, meghatározták a beszédmód összetevőit, kiemelték a jelen szempontjából fontos elemeit; a helytörténészek tehát a múltat őrzik és aktualizálják (vö: A. Bensa 2001: 7).

A helytörténészek jogot éreznek a lokális közösségről való beszéléshez. Mindegyre közlik és újratermelik a múlt reprezentációit, ébren tartják, korrigálják a kollektív emlékezetet. Azokat az eseményeket, amelyek kihullnak a nagyobb léptékű nemzettörténelemből, a helytörténet kronológiájába illesztik. Ezáltal a helytörténet függetlenedik a hivatalos történelemtől. A lokális közösségre fókuszál és ehhez a múltat használja referenciaként. Megfigyelhető ennek az alakzatnak a médiában (visszaemlékezések, épülettörténetek stb.) és a nyilvános szférában (konferenciák, emlékestek, emlénapok, avatőünnepségek, megemlékezések, emléktúrák stb.) való állandó jelenléte.

A helytörténészek két eljárás módja érdemel említést. Egyrészt, azáltal, hogy a forrásokat feltárják, a levéltárakból előhozzák, megjelenítik a múltat, igyekezetükkel hozzájárulnak ahhoz, hogy a múlt közkinccsé, örökséggé váljon. Az elvont történelmet láthatóvá teszik, demokratizálják a (helyi) társadalomról való tudást. Másrészt, azáltal, hogy a korábban szobrok, emléktáblák, emlékművek állításával térbeliesített kollektív emlékezetnek, azaz a múlt reprezentációinak fényképeit, szövegeit megjelentetik munkáikban, a reprezentációk reprezentációit forgalmazzák. Ezek egy része lecserélődött, felszámolódott: ma már nincs referenciális alapjuk a város terében. Ebben az értelemben egyes helytörténeti munkák már csak a kollektív emlékezet emlékezetét mutatják fel. A helytörténet számára azonban továbbra is a múlt lokális alakzataként kapnak helyet, mert ezek – a közhasznú események és fontos egyéni teljesítmények lenyomataként – legitimálják a múlttól való beszélést.

A Kolozsvárról való beszélés tulajdonképpen egy megszűnt Kolozsvárnak a narratívázálása, a mentális képzelőerő kultiválása: célja megteremtteni egy olyat, aminek látható nyoma nemigen van vagy éppenséggel nincs.¹¹⁷

A lokális múlttól való beszélésnek, a lokális emlékezet termelésének egyéb összetevői és funkciói: 1. a felhalmozott szellemi és tárgyi emlék valamiféle nemzeterkölcsi hagyomány (a nemzeti teljesítmény) része, amit meg kell menteni a felejtéstől, pusztulástól; 2. ez a jelentéstelített múlt szembeállítható a jelennel, és ebben a viszonyban a múlt a jelen (nemzet)erkölcsei fölérendeltje; 3. a beszédmód maga cselekvésként artikulálható: a múltat őrzi, az identitást újrateremti, a lokális és nemzeti viszonyokat meghatározza és fenntartja; 4. a múltat szociálisan használatba veszik: kiállítják, láthatóvá válik, beépül a mindennapokba; a családi emlékezet részeként a *történelem házasítása* (*domestiquer l'histoire* – vö: D. Fabre dir. 2000) történik meg; 5. a lokális identitást (lokálpatriotizmust) (vö: Gyáni G. 2002c: 67) hozza létre és tartja fenn.

117 Egy nem létező Kolozsvár narratív újrateremtésére kiragadott példa: „Ez a munka az 1980-as évek első felének a terméke. [...] Egy utca bemutatásában egyeztünk meg. S mivel akkor a régi város legveszélyeztetettebb utcája a részben már bontás alá került Bel- és Külmagyar utca volt, ezek feldolgozásához fogtam hozzá.” (Gaal Gy. 1995: 3.)

Fontosnak tartom kiemelni, hogy a diszciplína, amelyik regisztrálja ezt az emlékezési gyakorlatot, visszahat az emlékezési gyakorlatra: miközben a múlt reprezentációit kutatja, reprezentációkat termel maga is. Természetesen tudatában vagyok annak is, hogy az én vállalkozásomnak is lehet ilyen eredménye.

Néprajzi, antropológiai és szociológiai kutatások

A kolozsvári kollektív és kulturális emlékezet módszeres kutatása mindeddig nem történt meg. Azonban 1989 után készültek fontos szociológiai, néprajzi és kulturális antropológiai elemzések, amelyek, ha a témát nem is teljességében, de különböző aspektusai felől megközelítve vizsgálták, illetve érintették. Éppen a rendszerváltás utáni sajátos helyzet szolgáltatta az alapot ezekhez a kutatásokhoz.¹¹⁸ Ezek a megközelítési szempontok az alábbi – egymással is összefüggő – csoportokba szervezhetők.

A kulturális örökségként, patrimoniumként konstituálódó Kolozsvárt kutatták hazai és külföldi szakemberek a *Patrimoine et dialogue entre les cultures (Kulturális örökség – kultúrák dialógusa)* című nemzetközi projekt keretében (2001–2002). A heterogén kutatói témaválasztással annak kérdését járták körül, hogy mit jelent Kolozsvár az együtt élő etnikumok percepcióiban, hogyan jelenik meg a kolozsváriság a mindennapi élet különböző területein (táplálkozáskultúra, falfirkálás, térhasználatok, élettörténetek stb.).¹¹⁹

A magyar és román etnikumok egymás melletti és egymással szembeni szimbolikus térszervezési és térhasználati stratégiáit elemezte több társadalomkutató. Ezek a kutatások többnyire annak kérdését járták körül, hogy a mindenkori elit hogyan szervezi a város tereit, milyen szándék jegyében próbál hatni a terek mentális használatára, illetve – ezeket az eljárásokat az eredményei felől megközelítve – az együtt élő etnikumok, városlakók milyen percepciók mentén élik meg a terek társadalmi használatát. Lőnhárt Tamás történész folyamatban lévő kutatása a kommunista rezsim Kolozsvárjának társadalmi, etnikai és építészeti változásait célozta meg.¹²⁰ A hatalmi diskurzusok által a fizikai terekhez rendelt szimbolikus (a *miénk és övék* dichotómiájára építkező nemzeterősítő) jelentések vizsgálatát Kolozsvár példáján Szabó Árpád Töhötöm végezte el (Szabó Á. T. 2004). A legtöbb kutatás a Főtér szimbolikus felépítését és átépítését kísérő diskurzusokat elemezte. Péter László az 1943-as magyar és az 1994-es román régészeti ásatásokat mint múltteremtési kísérleteket elemezte, ugyanakkor vizsgálta a nyilvános beszédben megjelenő etnicitás, nemzeti diskurzusok kérdéskörét is (Péter L. 1996, 2006, 2011). Pásztor Gyöngyi és Péter László a Főtér átépítését, a régi-új térrel kapcsolatos véleményeket és társadalmi gyakorlatokat értelmezték (Pásztor Gy.–Péter L. 2007a, 2007b). Esettanulmányukban a mentális térképeket és a szimbolikus térharcokat kutatva interjúkon is alapuló elemzést végeztek Plugor Réka és Iulia Hossu (Plugor R. 2006, I. Hossu 2007). A történeti belvárosban zajló szimbolikus térhasználatot vizsgálta Benedek József és Bartos-Elekes Zsombor (Benedek J.–Bartos-Elekes Zs.

118 Katherine Verdery szerint a rendszerváltás a nemzeti érzések újjáéledését és a régi szimbolikus harcok revitalizációjának esélyét is magával hozta (K. Verdery 1996: 83–103).

119 A kutatásokból közölt francia és magyar válogatások: D. Cerclet–M. Lazăr dir. 2003; D. Cerclet–K. Verebéli dir. 2003; Verebéli K. red. 2004; Keményfi R. szerk. 2004a, 2004b.

120 A szerző Virgiliu Târăuval írott munkájához lásd: Lőnhárt T.–V. Târău 2010.

2009). Barna Gábor a kolozsvári utcanévhasználatot vizsgálva arra a megállapításra jutott, hogy a város két meghatározó etnikuma eltérően, másképp vagy ellentétesen szervezi a mentális tereit. A románokkal szemben a magyarok nem az aktuális és hivatalos, hanem a korábbi és magyar utcaneveket használják (Barna G. 2000a, 2000b), így párhuzamosan és egyidejűleg több „megnevezett világ”, „ethnoscape” létezik (Barna 2000b: 693).

Ezzel a tömbbel szorosan összefüggnek azok a kutatások, amelyek a nemzetépítés diskurzusait emelték a kutatások homlokterébe. Marius Lazár szerint a kollektív imaginárius területén folyó harcok ugyanúgy valóságosak, mint a terület fizikai meghódítására irányuló törekvések (M. Lazár 2003). Több szerző vizsgálta a város tereinek nemzetiesítési kísérleteit. Mihaela Frunza a „trikolór Kolozsvár” nacionalista és vallásos szimbolikáját bontotta ki (M. Frunza 2002), T. Szabó Levente a nemzetiszmű kukák jelenségkörét, annak etnikai szimbolizmusát mint a nemzetépítés új eljárását elemezte (Szabó L. 2007). Rogers Brubaker vezetésével és elméleti megalapozásával Feischmidt Margit, Jon Fox és Liana Grancea a városban végzett átfogó kutatásaik alapján a nacionalizmuspolitikák és a hétköznapi etnicitás terepeként értelmezték Kolozsvárt (R. Brubaker–M. Feischmidt–J. Fox–L. Grancea 2006). Feischmidt Margit a Mátyás-szobor körül csomósodó emlékezetpolitikai és szimbolikus konfliktusokat, politikai rítusokat külön is vizsgálata (vö: Feischmidt M. 1994, 2001a, 2001b, 2002). A szerző a városban végzett, az interetnikus viszonyokat megcélzó kutatásait kötetben is összegezte (M. Feischmidt 2003). Stephanie K. Medvigy az aradi Szabadság-szobor mellett éppen a kolozsvári Mátyás-szoborcsoport példájával modellezte a román többség–magyar kisebbség szimbolikus konfliktusait (S. K. Medvigy 2005).

A politikai megemlékezéseket, a nyilvános rítusokat értelmező társadalomkutatók azzal a hipotézissel kutattak, hogy a rituális formák és megnyilvánulások modellezik a város interetnikus viszonyait, a kollektív tudással és térhasználattal kapcsolatos szimbolikus gyakorlatait. Rogers Brubaker és Feischmidt Margit összehasonlító elemzéseikhez a kolozsvári március 15-ei ünnepek is empirikus anyagot szolgáltatottak (R. Brubaker–Feischmidt M. 1999, 2002). Incze Éva egy politikai áltemetés – a magyar–román békeszerződés eltemetésének – szimbólumait mutatta be és értelmezte, illetve az ezek mentén szerveződő nyilvános véleményeket, az esemény etnikus recepcióit elemezte (Incze É. 1997, 2004).

A kolozsvári kutatásokból tanulmányközléseket vállaltak különféle periodikák, illetve készültek gyűjteményes kötetek. A *Korunk* az erdélyi városoknak különszámot szentelt (2004/10), a *Rubicon* folyóirat *Kincses Kolozsvár* címmel közölt összeállítást (2005/2–3), illetve az *Erdélyi Társadalom* nyújtott válogatást (2006/2).

Korábbi kutatásaim egyes részeredményeit magam is megjelentettem. A kolozsvári emlékállítással és emlékezési gyakorlattal kapcsolatos megállapításaimat azóta továbbgondoltam, és azt, amit továbbra is hasznosíthatónak tartottam, beépítettem ebbe a kötetbe.¹²¹

A bemutatott kutatásokban közös, hogy a kutatói szempontot az etnicitás és nacionalizmus problémaköre szervezte. A kutatók a nemzetépítés – és ezzel érintkezően az emlékezetszervezések – diskurzusait a szimbolikus vagy valós (etnikai) konfliktusok mentén vizsgálták. A kimondott vagy elhallgatott hipotézis fontos összetevője, hogy a

121 A bibliográfiai adatokat lásd a *Szakirodalomban*.

konfliktusok kutatói felértékelése a megértést szolgálja, azaz a szimbolikus harcokban vizsgálható és érthető meg az interetnikus viszonyrendszer, a lokális mechanizmusok. A kutatások egyike sem terjedt ki a teljes városra, hanem a Főtéren és a központban folyó társadalmi gyakorlatokban találták meg azokat a modelleket, amelyek az empirikus anyagot biztosították és a kutatásokat hitelesítették.

Az említett kutatásoknak, amennyiben vizsgálták vagy érintették az emlékezetszervezés lokális folyamatait (a terek nemzetiesítési kísérletei, a térért folytatott szimbolikus törekvések, a saját történelem szimbolikus megjelenítései), volt egy közös érvrendszerük. Mivel az emlékezetszervezés diskurzusát a (szimbolikus) konfliktusok modellezésében találták meg, arra hajlottak, hogy az „együtt élő” magyar és román „felet” ezekben az elemzésekben (politikailag és szimbolikus háttér szempontjából) egyenrangú közösségekként írják le.¹²² A többségi nacionalizmus és a kisebbségi nacionalizmus – egyébként imponáló – fogalmaival magyarázott konfliktushelyzetek véleményem szerint az interetnikus viszonyokat egyfajta kiegyenlített küzdelemben láttatták, ahol a nagyobb keretnek, az államnak (a hely „tulajdonosának”) nem tulajdonítottak kellő fontosságot. Ez néhol nem szerencsés, mivel ezek az elemzések figyelmen kívül hagyták, hogy ezek a folyamatok és konfliktusok nem semleges terepen, hanem a román állam keretében zajlanak. Mindez megítélésem szerint kizökkentheti ezt az értelmezések által megalkotott paritásosságot, egyensúlyt.

122 Ez az állítás fokozottabban érvényes a R. Brubaker–M. Feischmidt–J. Fox–L. Grancea 2006. kötet koncepciójára és Feischmidt Margit kutatásaira.

Város – kontextus – kutatás

Kolozsvár és társadalma. A kutatás kontextusa

Nincs szándékomban részletes várostörténetet írni, csupán azokat az eseményeket szeretném kiemelni, illetve kontextusba illeszteni, amelyek a későbbi elemzéseimet érthetőbbé teszik. Azokra az eseményekre térek ki, amelyek a későbbiek szempontjából is fontosak lesznek.

A város

A város története hosszú múltra tekint vissza, területe lakott volt már a dák–római háború (Kr. u. 106) előtt. A dákok királyságának meghódítása után Traianus császár megszervezte a római Dácia provinciát, amelynek fontos városa – később mint a Provincia Porolisansis székhelye colonia – lett a mai város helyén fekvő Napoca.

A rómaiak kivonulása (Kr. u. 272) után, a népvándorlások során különféle népcsoportok (gepidák, később szlávok) telepedtek le. A honfoglaló magyarok a 9. század végén érkeztek.

Kolozsvár Erdély legrégibb városa. 1173-ban említették először írásban, a vár első okleveles említése 1213-ból való (castrum Clus).¹²³ Faluként egy 1275-ös királyi adománylevélben szerepel (a Clws vármegyei Clwsuar faluként).

A tatárjárás idején a vár és a falu elpusztult, később V. István új várat alapított és a lakosság pótlására százokat telepített (1260 táján). Később városi rangot adományozott (1270), amit Károly Róbert megerősített (1316). Nagy Lajos háromtornyos várkaput ábrázoló pecsétet ajándékozott (1377), Luxemburgi Zsigmond pedig engedélyt adott a védőfalak építésére (1405) és a szabad királyi városok sorába emelte (1409).

A város növekedése, térbeli terjeszkedése a középkor óta folyamatosan zajlott. Az Óvár területe többszörösére nőtt, a nyugati falat a mai Petőfi (Avram Iancu) utcáig, a déli falat pedig a Szabók tornyaiig vezették, innen pedig vissza az Óvár Malomároktól határolt északi oldalához. A várfalakat tornyok, kaputornyok szegélyezték (összesen 20). A belváros utcaszerkezete a 14–15. századra nyerte el mai formáját.

A város közepén kialakított Nagypiac tér (ma Főtér/Unirii tér) az 1444 táján befejezett Szent Mihály-templommal és a 18–19. századig létrehozott palotákkal képezte a centrumot. A város alapterületét illetően számottevő változás a 19. század közepéig-

123 „A név eredete máig is vitatott: származtatható a latin 'zárt, hegyektől közrefogott' jelentésű *clausa-clusa*, illetve a német 'keskeny völgy'-et jelölő *Klause-Kluse* szavakból, a szláv 'forrás, kulcs' értelmű *kluc* szóból vagy pedig a feltételezett első várispán *Miklus-Miklós/Kolos* nevéből.” (Gaal Gy. 2001b: 376.) A név eredeztetése eltérő a magyar és román vonatkozó irodalomban.

Emlékállítás – korszak, tematika, alakzat. Elemzés

„A mik vagyunk, a mik leszünk, csak az emlékeinknek köszönhetjük. Anynyit érünk csupán a társadalomban, a mennyit emlékeinkkel a társadalomnak adózni képesek vagyunk. [...] Társadalmi törvényeinket, szokásainkat, az illem követelményeit embertársaink emlékezésére alapítjuk. [...] Az ősök emléke tanítja fajunkat, népünket, hazánkat szeretni. Minden a mi családunkhoz, tűzhelyünkhöz, a fajunkhoz, országunkhoz, nemzetünkhöz fűz, emlék csupán.

Illő tehát, hogy emlékeinket ápoljuk, becsben tartsuk, tökéletesítsük és gyarapítsuk. A társadalom számára elveszett a kit emlékek nem kötnek hozzája. Az emberiségre ártalmas, ki hamis emlékeket hordoz magában. A hazának ellensége, kit a hazafiság ezer emléke nem táplál szüntelen. Jaj annak az országnak, a melynek polgárai lemondással kitörlik emlékükből az atyák vágyait, reményeit, óhajait és törekvéseit.”

Lechner Károly: *Az emlékezésről* (1911)

A kötet strukturálása, valamint az elemzés megkönnyítése és áttekinthetősége érdekében a kutatás anyagát képező szövegek termelődését korszakokban, kronológiai felosztás alapján vizsgálom. Célom úgy bemutatni és értelmezni ezt a szöveganyagot és a mögöttes eseménysort, hogy kirajzolódjék az emlékéllátások időrendje, a különböző időbeli szegmensek hasonlósága, különbsége és egymáshoz való viszonya.

A korszak megkonstruálásának, a *korszaktudat*nak a fogalmát az antropológiai hagyomány is ismeri. Az irodalomantropológia közvetítésével használjuk a fogalmat. A kolozsvári emlékéllátás folyamatában a különböző események cezúrájának tekintése az azonos térben élő emberek korszaktudatával függ össze. Kulcsár-Szabó Zoltán szerint maga a „korszak” is egy szelektív kategória, utólagos konstrukció. Az emberi élettapasztalatok, önértelmezések is szükségszerűen az idő reflexiójára kényszerülnek (Kulcsár-Szabó Z. 2000: 90). Korszakokban gondolkodunk, a mi jelenkorunk mindig egy (korszak)határtól számított. Odo Marquard szerint – akitől Kulcsár-Szabó Zoltán definícióját eredeztetni – a korszakhatárok felépítése (sőt: lebontása és áthelyezése is), az idő „behatárolása” alapvető antropológiai igény, „határszükséglet” kifejeződése (idézi Kulcsár-Szabó Z. 2000: 90). A korszakváltásokat mindig csak meghaladottként, utólagos nézőpontból lehet szemlélni. A „nagy események” Kulcsár-Szabó Zoltán szerint „csak a történet későbbi alakulása (és alakítása) felől válnak »nagygyá«, és emelkednek ki az adott pillanatban lezajló párhuzamos, akár széttartó események közül” (Kulcsár-Szabó Z. 2000: 91). Keszeg Vilmos a korszaktudatot „az időben való élés eszközének” nevezi, amely „tagolja a folyamatos időt, segít eligazodni az időben, a jelen és múlt közé

választóvonalat húz, s amely megalkotja a jelen előzményét, összefüggésbe hozza a jelent a múlttal” (Keszeg V. 2006: 45).

A korszakolás segíti az anyag elrendezését. Azonban nem szeretném azt a téves nézetet sugallni vele, hogy az emberek mindig is rendelkeztek volna a maihoz hasonló korszaktudattal, a történesek eseményközpontú időrendbe, korszakba tagolásának képességével. Tóth István György kutatásai arról győznek meg, hogy egyes helyeken az emberek egészen a közeli századokig nem a dátumok és a történelmi korszakok ismerete alapján élték meg az időt (vö: Tóth I. Gy. 1996: 82–86). Közhelyes, de minden bizonynyal igaz azonban, hogy a múltra való reflektálás képessége és igénye megvolt a régi korok embereiben is: ezek a reflexiók vélemények és előítéletek alapján értelmezték az elmúlt időt. Az előítéletek termelődésének egyik területe éppen a korszakra vonatkozik. Felületesen és torzítóan szokták a korszakokat jellemezni, de az időben való tájékozódásnak mindenképpen egyik legalkalmasabb eljárásai a sztereotípiák.

A továbbiakban a kolozsvári datálás és emlékéllítés történeti korszakait vázolom a rendelkezésemre álló szöveganyag alapján. Az emlékéllítés folyamatának korszakolási szempontjait az idő szegmentálhatósága adja. A különböző korszakok kijelölésében a fontosabb történelmi-politikai események, változások játszanak szerepet. A korszakok szétválasztásához a hatalomváltásokat tekintem cezúráként, ezek azok, amelyek a leginkább látható változásokat hozzák magukkal.

Az anyag felosztásának szempontjait az alapozta meg, hogy az egyes korszakok hogyan valósítanak meg bizonyos emlékéllítási gyakorlatokat. A gyűjtött anyag tartalmát figyelembe véve az emlékéllítés történeti szakaszait előzetesen a következőképpen határoztam meg:

1. a kezdetektől a reformkorig (1440–1799);
2. a reformkortól kiegyezésig (1800–1867);
3. a kiegyezéstől az I. világháború végéig (1867–1918);
4. a két világháború közötti időszak (1918–1940);
5. a II. bécsi döntéstől a II. világháború végéig (1940–1945);
6. a II. világháború végétől a rendszerváltásig (1945–1989);
7. 1989-től 2004-ig; ezt az időszakot a továbbiakban majd külön fejezetben vizsgálom.

A fenti felosztásban az első korszak a legnagyobb, amelyet az emlékéllítási szokás kialakulási korának tartok. Természetesen tudatában vagyok annak, hogy több társadalom- és politikatörténeti cezúra ismert ebből a korszakból (pl. 1541 – az Erdélyi Fejedelemség létrejötte, 1690 – Diploma Leopoldinum), hogy különféle társadalmi folyamatok (pl. reformáció, ellenreformáció, szabadságharcok) zajlottak ebben az időszakban, amelyek egyértelműen kihatottak a közgondolkodásra. Azonban a korszakban regisztrált datálások és az emlékéllítések nem kötődnek nyilvánvalóan az egyes (belső) korszakok szellemi ideáljaihoz.

A rendszerváltásokon kívül különböző társadalmi-politikai változások is árnyalhatják az egyes korszakok emlékezési szokásait. Az elemzések során igyekszem majd ezeket is kibontani. Az adott korszakok mikrotörténeti kontextusait ebből az anyagból nem lehet biztosan vázolni, az elemzések során egyéb, történeti forrásokra alapozó ismereteimre is hagyatkozom.

A kezdetektől a reformkorig (1440–1799). A datálás gyakorlati funkciója

A Kolozsváron állított legrégebbi feliratok és emléktáblák a várfalak, vártornyok, templomok, középületek és lakóházak építéséről, létrejöttének körülményeiről tanúskodnak; a fennmaradt sírfeliratok és epitáfiumok a városi polgárok egyéni életútjának bemutatását, lezárását és megörökítését végezték el, a korszak fontosnak ítélt eseményeinek állított emlékek pedig a város jelenét és múltját örökítették meg.

Az alkotó egyén, az építkező polgárság

Erődítmények

1404 augusztusában és 1405 júliusában kelt okleveleiben Luxemburgi Zsigmond király amellett, hogy városi rangot adományozott, elrendelte Kolozsvár városának kőfalakkal való körülvételét, tornyokkal és árkokkal való megerősítését. Ez az építkezés, erődítési munka hosszú évtizedekig tartott, a várfalak, tornyok és kapuk a későbbiekben is folyamatos javításokat igényeltek. A város falait 2350 méter hosszú új városfallal erősítették meg. A várfalak mentén felépített 12 toronyból és 6 kaputoronyból három – a Szabók, a Posztócsinálók és a Takácsok tornya – teljes egészében, kettő – a Vargák és a Kőművesek tornya – részben ma is áll.

Az elkészült tornyok, kapuk és városfalak szinte mindegyikét megjelölték a kor nyelve szerint latinul és a korjelzés korabeli szokásának megfelelően az építkezési és javítási munkálatok idejével, megnevezték az éppen aktuális uralkodót, a város vezetését vagy a munkálatok irányítását végző fő- és királybíró nevét. A Közép-kaput 1449-ben, V. László idejében [6., 7.] építették. A Monostor-kaput 1476-ban [10.], az emeletét 1576-ban [49.] emelték, majd 1606-ban a kapuja „[Bocskai] István, Isten kegyelméből Magyarország és Erdély fejedelme stb. uralkodása alatt, bölcs és körültekintő Eötvös András városi fő- és Helt[aj]i Gáspár királybíró urak által” [82.] lett helyreállítva. A Híd-kaput 1477-ben [12.]¹³⁷ és 1580-ban, „Báthory Kristóf méltóságos fejedelem, erdélyi vajda és a székelyek ispánja uralkodása alatt Budai Tamás fő- és Pulacher

137 Nagyajtai Kovács István szerint a felirat az előkapu homlokzatán volt, amit 1840-re már elbontottak (Nagyajtai Kovács I. 1840: 45, 1843: 72). „Lapjáról a' szokatlan alakú jegyek – nagyok 's földhöz közel lévén – mindennek eléggé szemibe ötlöttek; de közönségesen nem ismertettek és megmagyarázhatatlanoknak tartattak; sőt mintha hieroglyphák volnának azoknak tartatnak általjában most is. Kik tudják vagy hallották, hogy hazánkat géta-dákok, góthok, gepidák is lakták, azok e' nemzetek' valamelyike' betűjinek gondolják lenni; legtöbben vannak, kik dák betűknek vélik, 's éppen a Decebalus' idejéből valóknak.” (Nagyajtai Kovács I. 1840: 45.) „Némely régibb történetiróink, talán szóhasznománny után, azt beszélik: Decebalus éppen Hídkapu előtt ölte meg magát; innen többen úgy vélekednek, hogy e' helyen, hol most Kolozsvár fekszik, már ő elkezdett volt várost építtetni a' Domitianustól kapott kézművesek' és művészek' segítségével, 's ő vésette az említett előkapura is ama' jegyeket; vagy pedig honfiai tétették oda, az ő itt történt szerencsétlen halála' emlékeztetére; azonban mit jelentsenek a' jegyek, melyek gyanítólág dák betűk, ma már megfejteni nem lehet; mert a' dák nemzet' kihaltával (?), annak betűji is elenyésztek.” (Nagyajtai Kovács I. 1840: 46.) A történetet Szilágyi Sándor is közölte (vö: Szilágyi S. 1848a: 21–22).

István királybíróháza idejében” [51.] építették, 1591-ben pedig „az okos Műnich (Barát) Péter főbíróháza és Buday Tamás királybíróháza idején” [73.] javították. A Szamos-hídat „nemes Viczei Péter uramnak, Kolozsvár város főbírájának idejében, 1692-ben” [119.] újították meg. A Szamos-híd őrházát 1544-ben Ferenczi Antal főbíróháza alatt [26.] létesítették. A Takácsok tornyát 1574-ben javították [43.]. A Kovácsok tornyát „az okos és eszes Ötvös András fő- és Filstich Péter királybíróháza idejében, Krisztus 1612. évében” [90.] építették.¹³⁸ A Szabók tornyát pedig 1629-ben, „Bethlen Gábor felsőleges fejedelem úr uralkodása idején. [...] Vendrich Pál fő- és Tolnai János királybíróháza idején” [96.], majd – az 1707-es felrobbantása után – 1709-ben „nagyemlétségű liber báró Kriegbaum császári tábornok főhadvezér parancsára ismét megépítették” [124.], végül 1718-ban szorult javításra, „Horváth Márton és Baumgarten János Kolozsvár város fő-, illetőleg királybírója idején” [127.]. A Magyar-kaput évszázadokig befalazva állott, „A FELSŐBBEK ENGEDELMÉBŐL/ 1794^{ben} KINYITTATOTT FŐ(BÍRÓ)BIRO/ BERTALAN JÁNOS K(IRÁLY)B(ÍRÓ) SZATHMÁRI/ P(AP) SIGMOND URAK IDEJEKBE KO/ MIVES PALÉR LÉD(ER)ER JOSEF ÁLTAL.” [176.]

A Monostor-kapu és az Ötvösök tornya közötti falszakaszt 1581-ben „Báthory Kristóf, méltóságos fejedelem, erdélyi vajda és a székelyek ispánja uralkodása alatt, és a megfontolt Wolphard István fő- és Ferenczi Antal királybíró idejében” [55.] emelték,¹³⁹

„E felirat jegyeit a monda Decebal dák király idejéből való dák betűknek tartja s Benkő [József], Huszti [András] s más késő századi írók műveikbe felvévén, a mondat kiegészítőleg azt írják, hogy abban a szerencsétlen királynak a hídkapu előtti téren történt önkivégzése emléke volna örökítve. Szerintük t. i. a mai Kolozsvár helyén a Domitianus császártól békédíj fejében kapott kézművesek és mesteremberek segítségével már Decebal kezdett volt várost építtetni, s ő az építés, vagy alattvalói az ő itteni halála emlékére vésették köre ama jegyeket sat. Azonban e hagyomány hihetőségét elenyészteti azon történeti bizonyosság, hogy ama jegyek arab számok, melyek a XIII. századon kezdve a XVII. végéig gyakran fordulnak elé az oklevelekben és feliratokban, s itt – a monda szerénti – egyik történelmi mozzanatot sem, hanem tisztán az 1477. évet mint az említett előford vagy inkább a külső hídkapu-bástya építési évét jelölik.” (Jakab E. 1870a: 112.)

138 A feljegyzések szerint Báthory Kristóf erdélyi fejedelem gyakran itt étkezett a jó levegő miatt (Mikó Á. 1860: 11, Márkos A. szerk. 1944: 24).

139 Az emléktábla kartust tartó angalyaival kapcsolatos lokális narratívumokat a történészek is rögzítették. „Hajdan – imilly rege forog kolozsváriak’ ajkain, rájok őseikről századokon keresztül leszállva – élt e’ városban két leány, kik a’ fonást nagyon szerették, inkább talán, mint némelly mostani városi lányaink; de nem is csuda ám, mert ők nem len- vagy kender-, hanem aranyfonal szálakat fontak, ’s mellyik városi kisasszonyunk nem ülne most is örömet guzsaly alá vagy fonó kerék mellé, ha órsóját aranyfonallal tölthetné bé – kivált saját számára? – Jőszívűségök azonban szorgalmukat feljűl multa. Eladták fonalaikat, ’s árából csupán kettedes ketten építették azon darab várfalat, melly szóban levő emlékkövünk’ közelében két felől ma is fenn áll. – A’ kolozsváriak sem voltak halátlonok irántok; emlékezetöket örökíteni kívánták, ’s képeiket és órsóikat az általok emeltetett falba bēhelyeztették. Mit tudniillik én fennebb Báthori czímernek állíték, az nem farkas fogakat képez, hanem az ő aranyfonaltól dagadozó órsóikat, ’s az alakok, mellyek az ezeket befoglaló kört kezeikkel tartják, ismét nem geniusok, hanem az ő képeik.” (Nagyajtai Kovács I. 1840: 43.)

Szilágyi Sándor is megírta a történetet (vö: Szilágyi S. 1848b).

„A monda ily regét alkotott ez emlékről. »Élt hajdan e városban két leány, kik a fonást rendkívül szerették, inkább mint a maiak. Nem csoda; mert ők nem kender vagy len, de arany fonalat fontak. Közjó iránti szeretetök feljűl multa szorgalmukat. Eladták a fonalat, s árából ketten építették ama várfalat, hol az emlék áll. A kolozsváriak haláljuk kifejezéséül azt akarták megörökíteni, képeiket és orsóikat az általuk emeltetett falba helyezték be.«” (Jakab E. 1888a: 232; vö: Sándor I. 1913a: 35.)

ugyanitt helyreállítási munkálatokat először 1641-ben, „méltóságos és felséges fejedelem, Rákóczi György úr, Isten kegyelméből Erdély fejedelme, Magyarország részeinek ura és a székelyek ispánja. Nemkülönben bölcs és elővigyázatos Filstich Lőrinc Kolozsvár város fő- és Jó Mihály királybírája idején” [101.], majd 1663-ban építkeztek, „midőn a város császári őrségének vezénylő parancsnoka Méltóságos gróf Brazza Hector úr volt, bírák pedig a bölcs és körültekintő Lintzagh János főbíró úr, Váradi János királybíró úr” [114.]. Ez utóbbiak idejében, 1663-ban épültek a Monostor-kapu melletti egyéb falszakaszok [115., 116.], illetve a Vargák tornya és a Torda-kapu közötti szöglettorony [117.]. A Monostor-kapu mellett „leomolván e várfal: egész alapjától kezdve újraépítettett Nagytekéntélyű Vízaknai Bereczk György orvostudor főbírósága és Kurtány József első tanácsos felügyelősége alatt” 1716-ban [125.]. A Torda-kapu melletti várfal 1646-ban, „méltóságos úr, Rákóczi György erdélyi fejedelem, Magyarország Részének ura, s Székelyek ispánja uralkodása alatt”, „okos és körültekintő Kovács Gáspár, Kolozsvár fő-, nem különben Hermann András királybíró urak idejében” [105., 106.] épült. A Középkapuhoz közeli külső falat annak leomlása után 1650-ben, a „nagyságos és fenséges Rákóczi György erdélyi fejedelem uralkodása alatt” [107.] rakták újra. A Széna utca és a Monostor-kapu közötti várfalat 1717-ben „Horváth Márton, Kolozsvár szabad királyi város fő-, és Johannes Baumgarten királybírósa idején” [126., 127.] állították helyre.

1711 után a Fellegváron, a város fölött emelkedő hegyen a császári katonaság számára erődítményt építettek. Puskaporraktárát 1718-ban emelték [129.].

A város erődítményeinek építése – mivel a város védelmét szolgálta – nagyon fontos eseménynek és közösségi megvalósításnak számított. Ezeknek a középítményeknek az építése a város függetlensége emlékezeteként maradt fenn. „Voltak és vannak hazánkban városi várfalak, mellyek a’ vidékek’ sőt egész hon’ segítségével építtetek. Ezt Kolozsváréiról nem állíthatni. [...] ...a’ kolozsváriak várfalaikat eleve is saját költségeikkel építtették; mert későbbben kétségen kívül azokkal, mint a’ várfali feliratok tanúsítják.” (Nagyajtai Kovács I. 1840: 75.) A polgárság által emelt erődök falain a feliratok és emléktáblák büszkén hirdették, hogy a hídkapu, a várfal és a Szabók tornya „publicis civitatis expensis” („a város költségén”) [51., 55., 96.], „az városnak akarattýából” [52.] épült, az Ötvösök tornya és a mellette álló várfalak helyreállítása pedig „köz-költségén és -munkával” [101.] történt.

Az építkezés körülményeiről, a nehézségekről tanúskodó sorok kiemelik a városlakók áldozatait. A Szamos-híd őrházát 1544-ben, járvány közepette építtették: „Midőn pestis dult a hazában, és szomszéd helységekbén, s mindeneknek lelke fölháborodva, a fenyegető halál miatt munkától és tisztök teljesítésétől megszűntek: Ferenczi Antal, Kolozsvár főbírája, bölcs és előrelátó férfiu, kötelességei érzetében, e művet létesítette, hogy a halál és vészek közt szolgáljon annak emlékeül, hogy ő hazáját mind jó törvényekkel, mind nyilvános épületekkel diszesíteni akarta.” [26.]; a Monostor-kaput 1606-ban „egész Erdélynek, amaz eléggé soha meg nem siratható, bámulatos, mindenkire nézve siralmas, annyi évekre terjedő nyomorai közt, s végzetes romlásakor” [82.] állították helyre.

A védművekre Isten áldását kérték, illetve bibliai idézetekre alapozó szövegeket, jelmondatokat véstek: „Ha az Úr nem védi a várost az ellenség cselétől, az emberi örök és seregek semmi esetre.” (Zsolt 127 változata) [7.]; „Erősebb az, aki önmagát győzi le, mint az, aki a legerősebb falat. Nincs is ennél nagyobb hősiesség.” (Péld 16,32 válto-

Ebben a fejezetben főként a román és a magyar múlthasználatot mutattam be. Nem tértem ki azokra a csoportokra, de fontosnak tartom megemlíteni, akiknek nincsenek reprezentációik, akiknek nincs emlékezete, akik kimaradnak az emlékezetkonstruálásból. Ide sorolhatók:

1. Azok az a.) etnikumok, amelyeknek nincs történelmük vagy nem érzékelték a történelmet (*stacionér* vagy *hideg* társadalom – vö: C. Lévi-Strauss 1962: 309), b.) azok az etnikumok vagy társadalmi csoportok, amelyeknek nincs elfogadott vagy széles körű írásbeliségük és intézményi háttérük. Mindkét csoportot esetünkben, de az egész régióra jellemzően is leginkább a romák jelentik;
2. A különféle szociokulturális csoportok, amelyeket nem jelenítenek meg (pl. a szubkultúrák, a lakónegyedek és a városi perifériák társadalma);
3. A nők, akiknek története kimarad a hivatalos történelemből. Az emlékezetkonstruálás egy maszkulin műfaj, a nők csak az emlékezetmegőrző emléktárgyakon tűnnek fel (de nincsenek pl. történelmi hősnők). Ugyanakkor maga az emlékéllító és megemlékező csoport is többnyire maszkulin;
4. A fentiekkel összefüggően azok, akik hiányoznak a politikai és közéleti nyilvánosságból.

Amint láthattuk, a társadalom színterein új rítus jelent meg, amely a 20. századra az egyik legmeghatározóbb, legérzékenyebb, közösséget szervező és identitásokat modelláló tényezővé vált. Ez pedig az emlékezés rítusa. A múlt létrehozása nyomán a különböző motívumok, hatások figyelhetők meg: 1. a folyamatos multszervezés a lokális emlékezet és a lokalitás megteremtését váltja ki; 2. az emlékezet térbeliesítésével a történelem háziasítása (*domestiquer l'histoire* – vö: D. Fabre dir. 2000), szociális használatba vétele, a jelennek múlttal való benépesítése is lezajlik; 3. az emlékezési alakzatok a múltat beépítik a mindennapi élet szerkezetébe, pragmatikus használatnak vetik alá (pl. utcanév, intézménynév); 4. a tér etnicizálódása láttatja és fenntartja az etnikai határokat; 5. az emlékezetszervezésekben megnyilvánuló magatartások újratermelik a struktúrát és politikai pozíciókat (többség–kisebbség, hatalmi–ellenzéki stb.); 6. az emlékéllítás és az emlékezési rítus integrálja és szegmentálja a társadalmat: az együvértartozás és különállás élményét nyújtja; 7. a társadalom szerkezete láthatóvá és megtanulhatóvá válik; 8. a múlt politikai tőkeként funkcionál: a különböző csoportok az imaginárius múltból politikai előnyöket kovácsolnak; 9. román etnikai dominancia jelenik meg a nyilvánosságban.

Esetelemzés. 1848–1849 emlékezetének szervezése és használata

Az 1848. március 15-én kirobbanó polgári forradalom felszámolta Magyarországon a feudalizmust. A polgári nemzet létrejöttét ettől az időponttól számítják. Az eseményre való emlékezés mára magyar nemzeti ünneppé vált.²⁷⁸ Ebben a fejezetben az 1918-ig, valamint 1940 és 1944 között Magyarország szerves részét képező, ma Romániához tartozó Erdély egyik legfontosabb városának, Kolozsvárnak a magyar forradalommal kapcsolatos emlékezetalkító gyakorlatát vizsgálom.

Az 1848–1849-es forradalom és szabadságharc emlékezetére mind a magyar, mind a(z erdélyi) román társadalom igényt tart. Nem az események történeti vizsgálata a célom, hanem annak a szimbolikus mezőnek a felvázolása és értelmezése, amelyben a 19. század kiemelkedőnek tartott eseményei elhelyezkednek, és a közösségi eseményeknek és a politikai struktúráknak köszönhetően aktivizálódnak és aktualizálódnak. Milyen eljárások mentén lett ez az esemény a kollektív (nemzeti) emlékezet(ek) hangsúlyos része, hogyan formálta és alakította a mindenkori politikai hatalom vagy etnikai érdekcsoport? Konkrétan: hogyan történt meg 1848–1849 eseményének megjelenítése a kollektív emlékezet számára, az egymást követő (magyar és román) politikai hatalmak vagy egyidejű hatalmi konstellációk hogyan próbálták kiaknázni vagy felhasználni etnikai és ideológiai szempontból, milyen negligálási és legitimizációs stratégiák és törekvések köthetők ennek az emlékezetnek a szerveződéséhez és gyakorlatához Kolozsváron.

Az esemény. Az alapnarratíva

Magyarország a 18. század elejétől a 19. század közepéig a Habsburg Birodalom tagállamaként létezett, így a magyar királyi trónon is Habsburg uralkodók ültek. A 19. század eleje a reformtörekvések jegyében telt: az ország lakosságának mintegy 5–6%-át kitevő nemesség egyre erőteljesebben követelte a gazdaság, a társadalom és a politikai rendszer átalakítását.

1848-ban Európában forradalmak törtek ki. Már január 12-én forradalom kezdődött Palermóban, majd február 17-én Piemontban, február 23-án Párizsban. Március-

²⁷⁸ A Magyar Országgyűlés 1991-es határozata értelmében március 15. az 1849–1849-es forradalom és szabadságharc kezdetének, a modern parlamentáris Magyarország megszületésének napja és a Magyar Köztársaság nemzeti ünnepe.

zedékeknek, hogy Erdély viszályoktól tépett földjén a két egymásrauszított nép között véget ért a harc s az elnyomók által szított ellentétek – összhanggá, közös alkotásvágyban felolvadó megértéssé simultak el abban a »tündérkertben«, mely a multban csak bitang urai számára volt az, de az ittélő népek számára éppugy kaloda volt, mint a feudális világ minden más országában.”³¹⁰

Avram Iancurol középiskolát neveztek el. Román iskolanévadó ünnepség keretében, a forradalom 110. évfordulóján avatták fel 1958-ban Nicolae Bălcescu mellszobrát [423.]. Az ünnepséget az Egyetemi Ház nagytermében, a pártvezetés és a pionírok részvételével szervezték. Az esemény Radu Gheorghénak, a városi néptanács végrehajtó bizottsága elnökének megnyitójával kezdődött. Ezután Bucsa Petre, a tartományi néptanács oktatás és művelődési osztályának vezetője olvasta fel azt a minisztériumi rendeletet, amely az iskolanevet adományozta. Brnzei Vasile iskolaigazgató az iskolatörténetet ismertette, és az eseményhez kapcsolódóan az ifjúságnak a „nagy hazafi életművének forradalmi szellemében” való nevelését emelte ki. Teognoste Alexandru a szülői bizottság elnökeként kapott szót. Doina Bleoca pedig az iskola növendékeként, a tanulók nevében beszélt. Elhangzott szövegéből – amely a kor politikai retorikájából építkezett – a napilap alapján idézek: „Köszönjük pártunknak és kormányunknak, hogy most, itt ünnepelhetünk. Köszönjük és vállaljuk, hogy tanulni fogunk minden erőnkből, hogy méltó követőivé válhassunk haladó forradalmár ősainknek, a nép és a munkásosztály nagy harcosainak, akik vérüket ontották azért, hogy mi most békében tanulhassunk és építsünk népünk boldogulása érdekében.”

A beszédek kulturális műsor követte, majd az iskolához vonulva leleplezték a mellszobrot és az új iskolanévtáblát.³¹¹

Az 1965 után hangsúlyossá váló hivatalos történet szemlélet a nyilvános terekben már csak a román szabadságharc emlékezetét alakította. Avram Iancu alakjának és tetteinek mitizálása lehetőséget teremtett arra, hogy a román történetírás legérzékenyebb területét, a nemzet létrejöttét, az önállósági törekvéseket példázza és legitimálja.³¹² Ez a koncepció a forradalom és szabadságharc eseményei közül leginkább a balázsfalvi nemzetgyűlés eseményére (1848. május 13–15.) fókuszált, amelybe a román országrészek és Erdély egyesítésének korai szándékait vetítette vissza.

1968-ban országos jelentőségű megemlékezést rendeztek Balázsfalván a román népgyűlés 120. évfordulóján. Erdély városaiban a román forradalmároknak (főként Nicolae Bălcescu és Avram Iancu kultuszának) szobrokat és emléktáblákat állítottak.

Kolozsváron a Báthory István Líceum fennállásának 389. évfordulójához kötötték az eseményt. A forradalom 120. évfordulóján emléktáblát helyeztek el az intézményen, a román nyelvű szöveggel a román nemzeti emancipáció történetét forgalmazták: „Itt működött a kolozsvári Kegyesrendi Gimnázium, amelyben számos román diák tanult, közöttük Avram Iancu, Gheorghe Barițiu, Al. Papiu-Ilarian, Constantin Roman, Ion

310 Forrás: Salamon László: A szobor. *Igazság*. 1948. febr. 7. VI. évf. 30. sz.

311 Az adatok forrása: *Igazság*. 1958. dec. 16. XIX. évf. 287. sz. 1.

312 Avram Iancu alakja a román országrészekben nem tartozik a nemzeti történelem lényeges referenciáihoz, kultusza többnyire Erdélyben jelent meg. Ugyanez vonatkozik az 1848–1849-es események hagyományaira is (L. Boia 1999: 277).

Suciu, Iosif Suluțiu, Iacob Bologa, Nicolae Popea, Constantin Secăreanu, Constantin G. Ioan és a Buteanu fivérek, akik jelentős szerepet játszottak az 1848-as forradalom idején. Az iskola román diákjainak körében uralkodó román nemzeti egyenjogúsítási óhaj volt az *Aurora* [‘Kikelet’] egyesület (1848) és a *Zorile* [‘Hajnal’] című irodalmi lap alapja.” [456.] Az év, amelyben a megemlékezés zajlott, Erdély és Románia egyesítésének 50. évfordulós rendezvényeinek jegyében telt. A november 25-ei emlékállítás a jubileumi év ünnepségei közé is kapcsolódott.

Az 1960-as évek közepétől-végétől az 1970-es évek elejéig a kommunista diktatúra politikai engedményeket tett kisebbségi ügyekben. Erre a rövid időszakra (a „nyitás” korszaka) az emlékezetkonstruálás, emlékállítás viszonylagos feléledése vált jellemzővé. Ebben a kanonizálási hullámban állítottak emléktáblát a Biasini-szálloda épületén a (román) szabadságharc eseményének: „Itt, az egykori Biasini-szállóban szállt meg az Erdélyi-szigethegységbe, Avram Iancuhoz vezető útján, Cezar Bolliac (1813–1880) kíséretében, Nicolae Bălcescu (1819–1852).” [458.] A román emléktábla felhelyezése az előzőleg már a magyarok által megjelölt épületre folytatása és felerősödése volt annak a folyamatnak, amelyet korábban az etnikumok között, az emlékezetért vívott szimbolikus harcnak neveztem.

Halálának 100. évfordulóján Avram Iancu átmeneti lakását is megjelölték a Biasini-szálloda közelében (az utca Avram Iancu-szakaszán): „Itt lakott főiskolai tanulmányai idején (1841–1844) Avram Iancu, az 1848-as erdélyi forradalom kiemelkedő vezetője, a társadalmi és nemzeti jogok lelkes harcosa. Állították 1972 szeptemberében.” [484.]

A rövid nyitás utáni időszakban vált hangsúlyosabbá a román hatalom számára 1848–1849 emlékezetének megalkotása. A kommunista diktatúra elfojtotta az interetnikus konfliktusokat, a hatalométől eltérő nemzeti ideológiák, vélemények a nyilvánosság szintje alá kényszerültek. A foucault-i diskurzuselmélet (vö: M. Foucault 1998: 51–60) értelmében egyetlen diskurzus, a hatalmi beszédmód uralta az események emlékezetéről való beszédet. Célja a román nemzet létrejöttének utólagos megteremtése volt, egy olyan múltkép megkonstruálásával, amely a hosszabb ideje szervezett magyar (immár kisebbségi) emlékezetet is ellensúlyozni tudta.

Avram Iancu mellsobrát 1972-ben állíttatta egy kolozsmonostori középiskola [485.]. 1973-ban, az 1848-as forradalom 125. és a Nicolae Bălcescu iskola 15. évfordulóján új mellsobrot avattak a névadó tiszteletére [488.].

A hivatalos ideológia a magyar emlékezetet ellensúlyozandó az eseményeknek azon mozzanatait emelte ki, amelyek kompromittálóak a szabadságharc megítélésében. A Fellegvár kaputornyára helyezett szöveg ezt a törekvést képviseli: „Az ellenforradalmi magyar nemesség parancsára 1849. május 11-én ezen a helyen végezték ki Stephan Ludwig Roth szász tanárt, haladó szellemű értelmiségit, az 1848-as forradalom tevékeny harcosát, a szász lakosság és a román nép társadalmi és nemzeti jogainak fáradhatatlan támogatóját.” [468.] A magyar szabadságharc ellenforradalomként való beállítása a hivatalos román történelemszemlélet mentén értelmezhető: a román szabads csapatoknak a nemzeti jogokért vívott harcai képviselték a hiteles forradalmat az elnyomó magyar hatalommal szemben.

Az 1989 utáni szimbolikus térszervezések és az emlékezet(ek) használata(i)

Az 1989-es rendszerváltó forradalom a múltról folyó diskurzus vonatkozásában is cezúrának tekinthető. Kolozsváron minden eddigénél intenzívebben lángolt fel az emlékezet újraalkotásának igénye. Az új rendszer számára a társadalmi-politikai legitimizáció és otthonosság érzetét nem nyújtó emléktárgyak terhessé váltak. A történelmi reprezentációk nagyarányú felszámolása így vált indokolttá (ahogy azt az előző fejezetekben is bemutatam). Az emlékezetért folyó törekvések a nyilvános terekben a magyar és román elit konfliktusait modellezték.

Ennek az emlékezetért folyó harcnak vagy az emlékezetek közötti rivalizálás folyamatának magyarázatára is a foucault-i *diskurzusmodell*t tekintem érvényesnek. A diskurzus az a szimbolikus jelentéseggyüttes, amelyért, és amelynek eszközeivel a társadalomban harc folyik, és amely kizár, marginalizál eltérő véleményeket (M. Foucault 1998: 51–60). Ennek a teóriának a jelen vizsgálati tárgyra való alkalmazása azt jelenti, hogy a múlt megjelenítése, a jelent legitimáló kollektív emlékezet eszköz annak a szimbolikus hatalomnak a megszerzésében, amelyért a magyar és a román diskurzustársaságok versengenek.

A román emlékállítások

1848–1849 emlékezete változatlanul érvényesnek, értelmezhetőnek, állandónak mutatkozott. A magyar etnikum számára a rendszerváltás a forradalom és szabadságharc megünneplésének lehetőségét is ígérte. A helyi román elit is egyre inkább igényt tartott az események megformálására. A Gheorghe Funar-féle korszakban, 1992 és 2004 között a vezetői pozíciót birtokló román hatalmi elit olyan nacionalista diskurzust képviselt, amely ellehetetleníteni igyekezett a magyar emlékezetért folytatott beszédmódokat.

Szükséges itt is hangsúlyozni a román nemzeterősítő vagy identitáserősítő eljárásoknak a kettősségét: 1. egyrészt a tér nemzetiesítését a saját történelem- és múltszemlélet alapján, 2. másrészt az idegen etnikus jelentésekkel bíró terekhez való viszonyulást: annak a semlegesítését vagy a felszámolását. Az alábbiakban a szimbolikus térszervezés általános és teljes körű bemutatására nem vállalkozom,³¹³ csupán a vizsgált események emlékezete kapcsán szerveződő szimbolikus konfliktusokat érintem.

A rendszerváltás után Kolozsváron megalakult Avram Iancu Kulturális Társaság – a két világháború között elkezdődő szimbolikus térépítéseket folytatva – pályázatot írt ki Avram Iancunak az ortodox székesegyház előtti – Győzelem – téren való felállítása. 1993. november 30-án, a nemzeti ünnep előzeteseként felavatták a befejezetlen (mellékalakok nélküli) szobrot. Az eseményt Grigore Zanc ispán nyitotta meg. Az emlékművet Ion Teodor Stan, a kezdeményező társaság elnöke és Gheorghe Funar polgármester leplezték le. A felszentelést Bartolomeu Anania ortodox püspök végezte.

313 A Főtér szimbolikus átrendezéséről, az itt zajló szimbolikus térharcokról átfogó elemzést Feischmidt Margit (Feischmidt M. 1994, 2001a, 2001b, 2002 és 2003) készített, illetve a Rogers Brubaker által vezetett kutatócsoport (R. Brubaker–M. Feischmidt–J. Fox–L. Grancea 2006). Ugyanehhez lásd Péter László munkáit (Péter L. 1996, 2006 és 2011).

Az átadási ünnepségen a kormánypártok képviselői, az elnöki intézmény, a parlament, a szenátus és a kormány delegáltjai, a hadsereg, a hírszerzés, a rendőrség, a helyi egyetemek és vállalatok, a polgármesteri hivatal, a megyei tanács és a Vatra Românească szervezet koszorúzott.

A megyei és helyi hatóságok beszédei mellett Ion Iliescu államfő üzenete, illetve Doru Ioan Tărăcilă szenátusi alelnöknek a parlament, Liviu Maior tanügyminiszternek pedig a kormány nevében mondott beszédei tették az eseményt ünnepivé, politikailag legitimé. A polgármester a román nemzeti hős érdemeit az „elnyomó szerepet játszó magyarok” kontrasztjában értelmezte. Victor Romulus Constantinescu megyei tanácselnök beszéde után az AIKT elnöke az emlékmű megvalósításának folyamatát ismertette. Az elnök javaslatot tett a térnek Avram Iancu térre való átnevezésére és a nemzeti és egyéb ünnepségeken való használatára. Az emlékállítás legitimálásához és az alapnarratíva értelmezéséhez Zeno Oprea Vatra Românească-elnök, Bartolomeu Anania ortodox és Tertulian Langa görög katolikus püspökök, Pantelimon Pralea vezérőrnagy, Ștefan Pascu történész akadémikus, Ioan Rus, Fehér megye ispánja és Grigore Vieru besszarábiai költő járultak még hozzá. Az eseményt a kolozsvári sorkatonák ünnepélyes eskütétele és díszfelvonulása zárta.³¹⁴

A politika, az egyház, a hadsereg, a tudomány és a kultúra intézményeinek és képviselőinek bevonása, a helyi, az országos és határon túli küldöttek jelenléte az ünnepet nagyobb kontextusokba ágyazta bele. A kiemelt időpontban, az egyesítés 75. évfordulóján csomósodó térrendezési eljárás a román nemzeti érzésre, történelemtudatra hivatkozva tette legitimé az emlékezetformálás, emlékezetalkotás gesztusát. A „román centrum” szimbolikus erejét a periodikus bejárési gyakorlatokból (nemzeti ünnepek, katonai eskütételek, rendezvények), katonai parádékból és politikai reprezentációkból merítette.

A Főtér is megcélzó nemzetépítési törekvések és térszervezések mellett más magyar emlékterekre is rátelepedett a román diskurzus. A román félnek, bár korábban már megjelölte a helyet, a Biasini-szállodához bejárási-beéleési gyakorlatai, megemlékezési rítusai nem kapcsolódtak. 1848–1849 eseménye megmaradt a magyar etnikum fő nemzeti ünnepének. 1990-től kezdődően (újra) az ökumenikus istentiszteleteket megelőző vagy követő, a Biasini-szállodánál történő koszorúzás lett az ünnepségek egyik fő eleme. Ez utóbbit az RMDSZ szervezte, amelynek előljárói minden évben megkoszorúzták Petőfi Sándor magyar [269.] és Avram Iancu, Cezar Bolliac és Nicolae Bălcescu közös, román [458.] emléktábláit.

1996 márciusában a román elit is bejelentette igényét a szimbolikus térteremtést és a március 15-ei ünneplést illetően. Erre ugyanazt a teret és időt választotta, amelyet a helyi magyarság magának tartott fenn.

Március 13-án a Polgármesteri Hivatal és az Állami Levéltár felhívást tett közzé a helyi román újságban. A lakosságot kérték a márciusi ünnepen való részvételre, hogy együtt ünnepelhessék az „1848-as Forradalom Vezetőinek és a betolakodók által meggyilkolt románok tízezreinek emlékét”.³¹⁵ Az ismertetett program az ünnepély csúcspontjaként a George Barițiu és Nicolae Bălcescu emléktáblájának leleplezését nevezte meg.

Az ünnepség előtti napon a korábbi román emléktábla [458.] helyébe a következő kétnyelvű (román és angol) szöveget helyezték: „Ebben az épületben szálltak meg

314 Az adatok forrása: *Adevărul de Cluj*. 1993. dec. 1. V. évf. 1019. 1.

315 *Adevărul de Cluj*. 1996. márc. 13. VII. évf. 1616. sz. 1.

Következtetések

A kötet célja az volt, hogy bemutassa, leírja és értelmezze azokat az emlékezési alakzatokat és folyamatokat, amelyek Kolozsvár lokális kulturális és/vagy kollektív emlékezetformáinak témakörébe, társadalmi problematikájába tartoznak.

Az elvégzendő munka vázolását a bevezető fejezetben tettem meg.

Az emlékezet szerveződése a 20. századra (és most már a 21. század fordulójára is érvényesen) a társadalomtudományos gondolkodás egyik legérzékenyebb problémájává, a kutatások egyik legtermékenyebb területévé vált. A kötet következő fejezeteiben (*Elméleti keret, terminológia, illetve Tudomány- és kutatástörténet*) ennek a szerteágazó kutatói hagyománynak a bemutatására, a diszciplínák által felhalmozott eredményeire, a felvetett kérdésköreire, összefüggéseire mutattam rá. Mivel az emlékezetről való diskurzus interdiszciplináris kontextusban szerveződik, ezért a történettudományok, a kultúratudományok és a társadalomtudományok elméleti megközelítéseit egyaránt a kutatásom elméleti keretének lényeges összetevőiként gondoltam el. Ezt a keretet a francia szociológia, a brit szociálanropológia és az amerikai kulturális antropológia, és nem utolsósorban a magyar néprajztudomány legfontosabb állításaira építettem fel. Ezeket a fejezeteket kulcsfontosságúnak tartom, az itt körvonalazott szemléletnek az erőterében építettem fel a kutatást és az értelmezést.

A szakirodalom áttekintése mellett külön alfejezetet (*Kolozsvár kutatásának irodalma*) szántam Kolozsvár narratív megalkotásának bemutatására. A tágabban értelmezett helytörténeti irodalom a helyre, a hely történetére, illetve konkrétabban: a lokális múlt tárgyi és szöveges reprezentációira irányította a figyelmet. Ezekben a reprezentációkban a megtörtént és felhalmozott múlt hasznos, értékes és megcsodálható nemzeti hagyományként jelent meg. Az 1989 utáni forrásokat külön elemeztem. A szövegek létrehozói, az eruditák, helytörténészek jogot éreznek a lokális közösségről való beszéléshez, a lokális történelem megszerkesztéséhez, korrigálásához, értelmezéséhez: a forrásokat feltárva az elvont történelmet teszik láthatóvá, a múltat közkinccsé, a helyi társadalomról való tudást demokratikussá avatják; ehhez a tudáshoz folyamatosan viszonyulva, az emlékezési gyakorlatot regisztrálva, továbbírva a lokális múlt alakzatairól született hagyományt, a reprezentációk reprezentációit forgalmazzák.

Az 1989 utáni néprajzi, antropológiai és szociológiai kutatásokra külön kitértem. Bemutattam a kolozsvári szimbolikus térszervezési és térhasználati gyakorlatokat elemző kutatásokat, a nemzetépítés diskurzusait vizsgáló tanulmányokat, a politikai megemlékezéseket és nyilvános rítusokat elemző munkákat, az etnicitás és nacionalizmus problémakörében született eredményeket.

A *Város – kontextus – kutatás* fejezetben a kutatás kontextusát mutattam be, annak folyamatát és módszertanát ismertettem, illetve a kutatás anyagát képező gyűjtést és szövegkorpuszt rendszereztem. A várost és társadalmát bemutató alfejezetben külön-külön kitértem 1. a városépítés előzményeire, térbeli terjeszkedésére, illetve a lakosság növekedésére, társadalmi interakcióit és igényeit kielégítő expanziós (térrendezés, ar-

culatépítés, centrumalapítás, ipartelepek és lakónegyedek) törekvésekre; 2. a népesség számának (etnikumok és felekezetek szerinti) alakulására; 3. azokra a társadalmi eseményekre és a politikai és hatalmi viszonyok által meghatározott eseményekre, amelyek az anyag elemzését érthetőbbé teszik.

Az anyag és források műfaji és tipológiai problémáinak végigkövetésére, illetve a szövegkorpusz rendszerezésére, a benne való tájékozódásnak a bemutatására is ebben a fejezetben tértem ki. (A külön kötetben megjelentetett *Adattár* 768 felirat, emléktábla, szobor, mellszobor és emlékmű leírását és fényképét tartalmazza.)

Az *Emlékállítás – korszak, tematika, alakzat*. Elemzés című fejezetben a datálások és az emlékéllítások bemutatását és elemzését korszakok, tematikák és alakzatok alapján végeztem el. A kronológiai felosztás lehetővé tette a korszakok összehasonlítását, különbségeinek és egymáshoz való viszonyainak vizsgálatát. A tematikák és alakzatok mentén elrendezett emlékéllítás a leírás és értelmezés során áttekinthetővé tette az anyagot. Ennek megfelelően több alfejezeten keresztül mutattam be és értelmeztem az emlékéllítás gyakorlatát. Minden alfejezetet összegzéssel zártam; most csak néhány lényeges megállapításra térek ki.

A múlt iránti érdeklődés, a múlt birtoklásának igénye a kolozsvári közélet állandó meghatározójának tűnik. Az első datálás 1440-ből, az első (építési) emléktábla 1450-ből adatolható. A város terében állított első szobor (Szenháromság-szobor) 1744-ből származik, az első (erdélyi) politikai jellegű emlékművet (Státua) 1831-ben állították. Az emlékéllítás általi emlékezés szokása végigkísérte a következő századokat is, egészen a jelenig. Fontos kiemelni, hogy ezek a megnyilvánulások nem mind a mai értelemben vett emlékezetszervezésekkel voltak azonosak, amennyiben az emlékéllítást a különböző társadalmi csoportoknak az identitását reprezentáló, azért szimbolikus eszközökkel harcoló tevékenységnek tekintjük. (A modernitás hozza létre azokat az emlékéllításokat, amelyek a nemzettudatra alapozódnak, illetve azokat erősítik.) A datálás, nyomhagyás, emlékeztetés történetiségükben változó kategóriákat jelentett, más-más konnotációja volt a különböző korszakokban, ugyanakkor más-más viszonyulás, magatartás kapcsolódott hozzájuk. A vizsgálat szempontjából van egy közös sajátosságuk: ezek a nyilvánosságnak vagy kvázi-nyilvánosságnak szánt objektumok és gesztusok a társadalmi időt tagolták, a mindenkori társadalmaknak az időkezelését és – főként a későbbi korokra érvényesen – a múlthasználatát reprezentálták. A datálás és emlékéllítás történeti funkcióváltozásait ebben az értelemben is igyekeztem megragadni.

Az emlékéllítás tartalmát illetően több tendencia volt kitapintható. Ha a megemlékezett eseményeket vizsgáljuk, akkor az időhöz való viszonyulás volt az egyik legszembetűnőbb. Ez a viszonyulás alakította a megemlékezés tárgyát is. Kezdetben a jelenben lejárló eseményeknek történt az emlékéllítás, később (ma is) a múlt vagy régmúlt eseményeinek kiemelése zajlott. Ebben a tendenciában helyezkedtek el kezdetben az egyéneket vagy a város közösségét érintő erődtítmények építésének, lakóházak és épületelemek létrejöttének, a létrehozás körülményeinek a megjelenítései. A későbbi korszakok folyamán a felhalmozott múlt ismeretében, a retrospektív viszonyulás felerősödésével egyre inkább feltűntek a múlt eseményei az emléktáblákon. A 19. század végétől ez a visszatekintő magatartás egyre határozottabb lett, a múltteremtés technikája egyre kiforrottabb, intézményesítettebb.

Az emlékéllítás korszakait áttekintve megállapítható az is, hogy az az eljárás, amely kezdetben az egyének (polgárok, fejedelmek, uralkodók) tetteinek, az egyház és város

megvalósításainak manifesztációja volt, a 19. századtól átalakult a nemzet megjelenítésévé, manifesztálásává. A reformkor nemzeti mozgalmai nyomán a nemzeti alapon körvonalazódó csoport, közösség teljesítménye vált egyre inkább az emlékező és emlékéllító jelen által értékelhetővé. Ezzel a tendenciával együtt az emlékéllítás nyelve is a latin nyelv használatáról látványos módon a nemzeti nyelv(ek) használatára tért át.

Amennyiben az emlékéllítókra vonatkozóan szeretnénk érvényes megállapításokat tenni, akkor ismét az emlékéllítás intézményesedésének folyamatát kell hangsúlyozni. Az emlékezet kihelyezését kezdetben a polgárok egyéni szándéka vagy a város vezetőségének döntése határozta meg. Az emlékéllítók a reformkori társadalmi differenciálódás során különféle csoportosulások, egyletek, társaságok, klubok, pártok stb. formájában jelentek meg. Ezek a közösségek a múltból való beszélést, a múlt kihelyezését a közösségre érvényes interpretációk nyomán szervezték. Ennek értelmében vagy a nagy narratívák (ország történelem, nemzeti történelem, várostörténelem) megjelenítése okán irányították magukra a figyelmet (pl. a létrehozó szövegszerű feltűntetésével), vagy a saját múltjukat a nagyobb közösségre is érvényes tartalmait jelenítették meg (pl. a nagy narratívákra való hivatkozással), vagy a saját múltat, történelmet tették láthatóvá. Erre azért is szükség volt, mert a város lakossága folyamatosan újratöltődött. Ezeket a személyeket, csoportokat folyamatosan integrálni kellett.

Az emlékéllítást a társadalmi keretek változása, módosulása, megszűnése folytán a megjelenített, reprezentációkba szervezett múlt változása, módosulása, felszámolása követte. Ezek tényét, meglétét a történelmi cezúrákat és az azok nyomán kitermelődő reprezentációk, múltértelmezések bemutatásával és elemzésével bizonyítottam.

A legutóbbi korszak emlékéllításait külön fejezetben (*Egy korszak emlékéllításai. Az emlékezet szervezése a demokrácia korában*) vizsgáltam. Az 1989 és 2004 közötti emlékezetszervezések bemutatásával azt bizonyítottam, hogy a nagy politikai és társadalmi változás a korábbi emlékezethez, a felépített múlttal való viszonyulást is átrendezi, illetve a régi és az új rendszer közötti különbséget az emlékéllítások során is megjeleníti. A nyilvánosság, a társadalmi tér és a hely átértelmezése, múlttal való benépesítése a működő vagy emancipatorikus hatalmi csoportok folyamatosnak tűnő törekvése.

A kötet végén esettanulmányban mutattam be egyetlen eseménytípust, az 1848–1849-es forradalom és szabadságharc emlékezetének megkonstruálását és állandó használatát. Az elemzés kiterjedt a hagyományteremtés eseményeire, az impériumváltások és egyidejű hatalmi konstellációk nyomán megjelenített történelmek értelmezéseire, az emlékéllítási attitűdökre, a negligálási és legitimizációs stratégiákra a vizsgálatára is. Ennek nyomán bizonyossá vált, hogy a kulturális emlékezet szervezést igényel, legitimáló és közösségszervező funkciót tölt be, hatalmi érdekeket szolgál.

A hagyomány az identitás médiuma.³³⁷ A hagyomány befolyásolására, felújítására, az újabb hagyományok kitalálására tett kísérletek az egyéni és csoportidentitások fenntartását, revitalizációját vagy éppen átalakítását célozzák meg.

A kutatás eredményeit tézisekbe foglalva a következőkre szükséges kitérni:

1. Az első kolozsvári emlékéllítás 1440-re datálható. Az emléktábla és szobor általi emlékezés szokása azóta folyamatosnak, a 19. századtól egyre intenzívebbnek mondható. Az emlékéllítások jellegét tekintve egyrészt az önmagát dokumentáló, gyarapodó és/vagy pusztuló város megjelenítését, másrészt pedig a városban zajló események

337 Vö: „Tradition hence is a medium of identity.” (A. Giddens 1994: 80.)

megörökítését, illetve a város életének és a történelmi eseményeknek a szinkronba hozását kell kiemelnünk. Az emlékéllátások kezdetben a jelen megörökítését szolgálták, majd az évszázadok előrehaladtával egyre inkább a közelmúlt és a régmúlt eseményeinek állítottak emléket. Ezzel összefüggésben elmondható, hogy az események rögzítése, illetve a múlt felidézése kapcsán a megidézett esemény és a jelen közötti viszony az organikustól az organizált kapcsolat fele, a funkcionálistól a legitimáló szándék irányába alakult.

2. Az emlékéllátás nyelve kezdetben (a 15. századtól regisztrálhatóan), a kor hivatalos nyelvének megfelelően a latin volt, majd a 16. századi előzmények (sírfeliratok) után, a 18–19. századi reformtörekvéseknek és a kor nemzeti mozgalmainak betudhatóan a nemzeti nyelvek irányába változott meg. A domináns nemzeti nyelv a magyar volt, majd az 1918-as egyesítés után a nyilvános térben megjelent a román nyelv. Az emlékezés nyelvének megválasztása a 20. század első felétől kezdődően etnikai konfliktusokat eredményezett. A második világháborút követően egyre inkább a román nyelv lett a domináns, a magyar pedig kiszorult a nyilvánosságból. Az 1989-es rendszerváltás után az újjászerveződő nyilvánosságban a román–magyar nyelv ismét egyensúlytalanságban jelent meg, a román nyelv nyilvánosságbeli dominanciájával számolhatunk.

A kommemorációnak a feliratokban és a megemlékező szertartásokban alkalmazott nyelve ünnepélyes, választékos, hol a biblikus, hol a politikai, hol a tudományos nyelvhez áll közelebb.

3. Az emlékéllátások helye a századok során egy jellemző tendencia szerint szerveződött: a zárt vagy fényilvános terektől a nyilvános, a szakrális terekből a profán terekbe került át. A 20. században az emlékéllátásoknak egy másik tendenciája is megjelent: a hatalmi térből kiszorult csoportok vagy etnikumok a nemzetileg homogén terekben (templom, iskola) szervezték megemlékezéseiket. Így az emlékéllátásoknak a nyilvános térből való kiszorulása is regisztrálható.

4. Az emlékezet kihelyezői és az emléktárgyak elkészítői elválnak egymástól. Az utóbbit egyre inkább a szakosodás jellemezte, az emléktáblák, emlékművek és szobrok elkészítése a szakemberek (szobrászok, öntők, kőfaragók stb.) és erre szakosodott cégek feladata lett.

5. Az emlékezet kihelyezésének, a jelen vagy a múlt megörökítésének és megjelenítésének privilégiumát a domináns csoportok vagy intézmények a maguk számára tartják fenn. Történetiségben vizsgálva azt tapasztalhattuk, hogy az egyház, amely a kezdetektől nagyban meghatározta az emlékéllátásokat, a 19. századra egyre inkább átengedte a profán, laikus intézeteknek vagy intézményeknek a megemlékezések előjogát. Az idő felügyelete, a múlt őrzése egyre inkább a világi intézmények felügyelete alá került. Illetve kimutatható egy másik tendencia is: a nyilvánosságban megjelenni nem tudó csoportok vagy etnikumok a szakrális kontextusokba vagy nemzetileg homogén – de zártabb – terekbe húzódnak vissza.

6. Ezzel összefüggésben a megemlékezési rítusok a templomok teréből, az egyházak felügyelete alól kikerülve egyre inkább profanizálódtak. Az emlékezés lezajlása, a ceremóniális keret ugyanúgy látványos maradt, de profán tartalmakkal töltődött fel. A szekularizálódott emlékezési események is egyre ritualizáltabbá váltak, a megemlékezések többnyire a politikai szertartásokká, a rivalizáló csoportok és etnikumok manifestációiként zajlanak.

Az emlékállításokat történetiségükben vizsgálva megállapítható, hogy a megemlékezések a 20. század végéig egyre népszerűbbek lettek (egyre népesebb közönséget szólítottak meg, illetve mozgósítottak). Az utóbbi évtizedekben egy másik tendencia is érvényesült: az emlékállítások partikularizálódásával a megemlékezések egy része egyre professzionálisabb (kis csoportokat mobilizáló, kisebb társadalmi formációk múltját megjelenítő) lett. Magyar–román viszonylatban a megemlékezések megosztották a városi társadalmat. De ugyanígy megállapítható az is, hogy a magyar nemzetiségi keretben szerveződő kitalált hagyomány is integráló-egységesítő (az azonosságokat demonstráló), illetve differenciáló-megosztó (különbségeket láthatóvá tevő) rutinokat is elkezdett termelni.

Szakirodalom és források

Szakirodalom

Anderson, Benedict

1983 *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. Verso, London.

1989 Képzelt közösségek: megjegyzések a nacionalizmus eredetéről és terjedelméről. *Janus* VI. (1) 3–12.

Appadurai, Arjun

2001 A lokalitás teremtése. *Regio* 12. (3) 3–31.

Assmann, Aleida

1991 Kultur als Lebenswelt und Monument. In: Assmann, Aleida – Harth, Dietrich (hrsg.): *Kultur als Lebenswelt und Monument*. Fischer Taschenbuch Verlag, Frankfurt am Main, 11–25.

1999 *Erinnerungsräume. Formen und Wandlungen des kulturellen Gedächtnisses*. C. H. Beck Verlag, München.

Assmann, Jan

1988 Kollektives Gedächtnis und kulturelle Identität. In: Assmann, Jan – Hölscher, Tonio (hrsg.): *Kultur und Gedächtnis*. Suhrkamp, Frankfurt am Main, 9–19.

1995 Collective Memory and Cultural Identity. *New German Critique* 65. 125–133.

1999 *Kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*. Atlantisz Kiadó, Budapest.

Baddeley, Alan

2001 *Az emberi emlékezet*. (Osiris tankönyvek.) Fordította Racsmány Mihály. Szerkesztette Pléh Csaba. Osiris Kiadó, Budapest.

Bahtyin, Mihail Mihajlovics

1974 Kronotoposz: idő és tér a regényben. *Korunk* XXXIII. (6) 753–757.

1976 Tér és idő a regényben. In: Uő: *A szó esztétikája. (Válogatott tanulmányok)*. Gondolat, Budapest, 257–302.

1985 *A szó az életben és a költészetben*. Európa Könyvkiadó, Budapest.

1988 A beszéd műfajai. In: Kanyó Zoltán – Siklaci István (szerk.): *Tanulmányok az irodalomtudomány köréből*. Tankönyvkiadó, Budapest, 246–282.

Balázs Géza

1983 *Firkálások a Gödöllő-i HÉV-en*. (Magyar Csoportnyelvi Dolgozatok, 18.) ELTE Magyar Nyelvtörténeti és Nyelvjárási Tanszéke–MTA Nyelvtudományi Intézete, Budapest.

Rezumat

Constituirea memoriei și practici comemorative. Reprezentări ale memoriei culturale la Cluj-Napoca

Țelul volumului de față este de a prezenta, descrie și interpreta acele formațiuni, reprezentări și procese memoriale, incluse în tematica formelor memoriale locale culturale și/sau colective, respectiv în problematica socială a acestora. Am studiat procesul de producere a memoriei culturale, strategiile formării memoriei și uzul social al memoriei. De fapt, analizez organizarea, funcționarea și influența constituirii memoriei și a proceselor memoriale dintr-un singur oraș. Alegând orașul Cluj-Napoca pentru a fi teren al cercetării, mi-am fixat ca obiectiv oferirea unei imagini complete în privința manipulării timpului, folosirea trecutului, a memoriei și a localității. Analiza constituirii memoriei, a expunerii și a uzului acesteia se bazează pe cercetarea și prezentarea amplasării plăcilor comemorative și a statuilor, respectiv a ritualurilor și festivităților comemorative.

Bineînțeles că analiza constituirii memoriei și a practicilor memoriale poate fi abordată din mai multe puncte de vedere, și poate fi delimitată în două grupe tematice majore. Pe de o parte, cercetarea s-a concentrat asupra constituirii memoriei ca și proces, analizând procedeele de expunere în spațiu a trecutului (construit) și istoricitatea constituirii memoriei. Țelul acestei analize parțiale a fost atât includerea formațiunilor locale ale memoriei într-un sistem, cât și utilizarea acestuia la formularea răspunsului la întrebarea: cum organizează narativizarea timpului și constituirea memoriei (datări, prezervarea amintirilor, amplasarea plăcilor comemorative și a statuilor) spațiul, cum o (re)construiește și căror tipuri de evenimente le oferă vizibilitate și spectaculozitate?

Analiza istorică a acțiunilor memoriale dintre anii 1440 și 2004 a adus la suprafață mai multe întrebări legate de problematica acumulării timpului. Cum s-a produs în acest interval de timp concepția conform căreia prezentul posedă antecedente, respectiv faptul că prezentul societății se află într-un oarecare raport pragmatic și simbolic cu trecutul? În ce context socio-politic se orientează atenția asupra trecutului? Care sunt motivele unei atenții mai accentuate asupra trecutului? Cum își organizează societatea propria poveste? Care sunt procedeele organizării memoriei? Ce fel de imagine a societății se constituie în activitățile comemorative? Ce fel de evenimente sunt cele care pornesc comemorarea prin plăci comemorative, statui etc., respectiv ce fel de evenimente, atitudini și texte narrative sunt expuse de către aceste acțiuni?

Practica memorială ca o intrare simbolică în posesia trecutului și uzul ritualic al acestuia a deschis o altă perspectivă a cercetării. Orientându-mi atenția spre observarea susținerii memoriei și folosirii acesteia (comemorări, festivități), mi-am propus ca obiectiv prezentarea acelor mecanisme ale prezentului, care se leagă de evenimentele trecutului. Pentru comunitatea memorială care se creionează printr-un trecut comun, adică pentru clujenii care își trăiesc trecutul, comemorarea este și un mecanism identitar, respectiv un mecanism de formare și modificare a mentalității sociale locale și regionale. De aceea a fost relevantă și necesară analiza specificului discursurilor de-a lungul cărora se organizează constituirea memoriei și practicile comemorative, a discursurilor care se produc în acest context, a specificului memoriei constituite, a relațiilor susținute, a modelelor identitare oferite membrilor societății.

Schițarea muncii de cercetare și-a găsit loc în introducerea volumului.

În secolul 20 (respectiv în prezentul începutului de secol 21), organizarea memoriei a devenit una dintre cele mai sensibile probleme ale gândirii științifice sociale și totodată una dintre cele mai fertile arii de cercetare. În următoarele capitole ale volumului (*Cadru teoretic, terminologie, respectiv Istorie științifică și de cercetare*) am prezentat tradițiile de cercetare dispersate legate de subiect, rezultatele acumulate ale diferitelor discipline, problematicele formulate în acest sens și corelațiile existente. Deoarece discursul despre memorie se organizează într-un context interdisciplinar, am considerat că atât abordările teoretice ale științelor istorice, cât și cele ale științelor culturale și sociale prezintă componente de bază ale cadrului meu teoretic de cercetare. Am clădit acest cadru pe afirmațiile sociologiei franceze, ale antropologiei sociale britanice, ale antropologiei culturale americane, și nu în ultimul rând, pe cele ale etnografiei maghiare. Consider că acestea sunt capitole-cheie în discursul meu, deoarece mi-am construit cercetarea și interpretarea în cadrul abordărilor creionate aici.

Pe lângă sintetizarea literaturii de specialitate, am dedicat un subcapitol (*Literatura cercetării asupra Clujului*) prezentării constituirii narative a Clujului. Literatura de istorie locală, în sensul mai larg al acestui termen, mi-a direcționat atenția spre locația propriu-zisă, povestea locației, adică mai concret spre reprezentările materiale și textuale ale trecutului local. În aceste reprezentări trecutul consumat și acumulat apare ca o tradiție națională valoroasă și demnă de admirat. Sursele de după 1989 le-am analizat separat. Creatorii acestor texte, erudiții, istoricii locali își rezervă dreptul de a vorbi despre comunitatea locală, de a redacta, corecta și interpreta istoria locală: dezvăluind izvoarele ei fac de fapt ca istoria abstractă să devină vizibilă, trecutul să devină tezaur, iar cunoștințele despre societatea locală să devină democratice; astfel că, relatându-se în mod continuu la aceste cunoștințe, înregistrând practicile memoriale, transcriind tradiția născută din formațiunile trecutului local, ei vehiculează reprezentări ale reprezentărilor.

M-am referit separat la cercetările etnografice, antropologice și sociologice de după 1989. Am prezentat cercetările referitoare la practicile de organizare și folosire simbolică a spațiului la Cluj, analizele referitoare la discursurile clădirii națiunii, lucrările despre comemorările politice și ritualurile publice, respectiv rezultatele născute în tematica etnicității și naționalismului.

În cadrul capitolului *Oraș – context – cercetare* am prezentat contextele cercetării personale, procesul și metodologia cercetării, respectiv aranjarea și sistematizarea materialului cules și a corpusului rezultat. În subcapitolul axat pe prezentarea orașului și a societății acestuia, m-am referit la: 1. antecedentele și extinderea orașului, respectiv la tendințele de expansiune venite să satisfacă creșterea populației, interacțiunea socială și necesitățile acesteia (aranjarea spațiului, construirea unei imagini a orașului, constituirea centrului, construirea zonelor industriale și a cartierelor de locuit); 2. formarea și modificarea numărului de locuitori (din punct de vedere etnic și confesional); 3. evenimentele sociale și evenimentele determinate de relațiile politice și de putere, care fac analiza materialului să devină mai inteligibilă.

Tot în acest capitol am făcut referire la problematica tipologică și de gen a izvoarelor, respectiv la organizarea sistematică a datelor și posibilitățile de folosire a acestora. (Un volum separat va include *Baza de date*, adică descrierea și fotografiile a 768 de inscripții, plăci comemorative, statui, busturi și monumente.)

În capitolul intitulat *Constituirea memoriei – epocă, tematică, formațiune. Analiză* am prezentat și analizat datările și acțiunile memoriale pe bază de perioade temporale, tematici și formațiuni de prezentare. Delimitarea cronologică a oferit posibilitatea comparației diferitelor perioade, observării diferențelor și a relațiilor dintre ele. Această sortare pe tematici și formațiuni a făcut ca, de-a lungul descrierii și analizei, materialul să devină transparent și inteligibil. Drept urmare, practica memorială a fost prezentată și interpretată în mai multe subcapitole. Fiecare subcapitol se termină cu propriile concluzii, astfel că aici voi discuta doar câteva constatări esențiale.

Interesul arătat față de trecut, precum și necesitatea de a-l poseda se pare că este o determinantă permanentă a vieții publice clujene. Prima datare apare din 1440, iar prima placă comemorativă (legată de o construcție) din 1450. Prima statuie amplasată în spațiul orașului datează din 1744 (statuia Sfintei Treimi), primul monument memorial politic (transilvănean) a fost amplasat în 1831 (Statua). Obiceiul comemorării pe baza acțiunilor memoriale se înregistrează și de-a lungul următoarelor secole, până în zilele noastre. Este important de subliniat faptul că aceste acțiuni nu sunt cu totul identice cu organizările memoriei cum le percepem astăzi, adică considerăm că acțiunile de constituire a memoriei sunt activități reprezentând identitatea diferitelor grupuri sociale, ce totodată luptă pentru acestea prin mijloace simbolice. (Epoca modernă este cea care creează acțiunile memoriale bazate pe conștiința națională, întărind-o pe aceasta.) Datarea, lăsarea de urme, comemorarea sunt categorii schimbătoare în timp, având conotații diferite în epoci diferite, atrăgând relații și atitudini diferite. Din punctul de vedere al cercetării au însă un caracter comun: aceste obiecte și gesturi destinate spațiului public și cvasipublic divizează timpul social, reprezentând gestionarea timpului și – mai ales în epocile mai recente – a trecutului de către societatea dintotdeauna. Am încercat să surprind schimbările funcțiilor istorice a datărilor și a acțiunilor memoriale și din acest punct de vedere.

În ceea ce privește conținutul acțiunilor memoriale, se pot delimita mai multe tendințe. Dacă ne referim la evenimentul evocat, atunci relația față de timp a fost una dintre cele mai vizibile. Această relație a format și obiectul comemorării. La începuturi, acțiunea memorială s-a adresat evenimentelor din prezent, mai târziu (și astăzi) se poate observa reliefarea trecutului. Această tendință includea la început reprezentările construirii fortificațiilor, clădirilor și elementelor arhitecturale legate de indivizi sau comunitatea orașenească, respectiv condițiile, circumstanțele construirii. Mai apoi, odată cu conștientizarea unui trecut acumulat, cu consolidarea relației retrospective, pe plăcile comemorative au apărut tot mai mult evenimentele trecutului. De la sfârșitul secolului 19, această atitudine retrospectivă a devenit tot mai determinantă, iar tehnica constituirii trecutului a devenit tot mai cristalizată și instituționalizată.

Trecând în revistă perioadele activităților memoriale, se poate constata faptul că procedeul care într-o primă fază a fost o manifestare a faptelor individuale (burghezi, principii, domnitori) și a realizărilor bisericii și a orașului, din secolul al 19-lea a devenit un mijloc de expunere, de manifestare a națiunii. În urma mișcărilor naționale din epoca reformei, performanțele unui grup, a unei comunități creionate pe bază națională, au devenit tot mai prețuite de către prezentul comemorativ. Odată cu această tendință și limba acțiunilor memoriale a trecut spectaculos de la limba latină la limbile naționale.

Dacă am dori să formulăm afirmații concludente despre inițiatorii și gestionarii activităților memoriale, atunci trebuie să subliniem procesul de instituționalizare a

acestor activități. La început, transpunerea memoriei în spațiu a fost determinată de intenția individuală a cetățenilor sau hotărârea orașului. Gestionarii acestor activități au apărut sub formă de grupări, asociații, societăți, cluburi, partide politice etc. constituite de-a lungul diferențierilor sociale din perioada reformei. Aceste comunități au gestionat discursul despre trecut și spațializarea memoriei pe baza interpretărilor validate de către comunitate. Astfel că, au orientat atenția asupra lor (de ex. apariție textuală) prin expunerea marilor narative (istoria țării, istoria națională, istoria locală a orașului), a conținutului propriului trecut valid și pentru comunitatea mai largă (de ex. prin referire la marile narative) sau prin vizualizarea propriului trecut, a propriei istorii.

Acțiunile comemorative au fost urmate de schimbarea, modificarea, lichidarea unui trecut organizat în reprezentări și prezentat ca urmare a schimbării și desființării cadrelor sociale. Dovedesc acest fapt prin prezentarea și analiza cezurilor istorice, respectiv a reprezentărilor și interpretărilor aferente trecutului.

Practicile comemorative ale celei mai recente perioade au fost incluse și analizate într-un capitol separat intitulat *Practicile comemorative ale unei epoci. Organizarea memoriei în democrație*. Prin prezentarea activităților din perioada 1989 și 2004 am dovedit modalitatea în care schimbările politice și sociale majore restructurează și relația față de trecut, respectiv fac vizibile diferențele dintre sistemul vechi și cel nou și pe plan memorial. Reinterpretarea publicității, a spațiului social și a locului, respectiv popularea acestora cu trecutul în sine, este o tendință aparent continuă a grupărilor de putere funcționale sau emancipatoare.

La finalul volumului am inclus un studiu de caz referitor la constituirea memoriei unui singur tip de eveniment, și anume întâmplările ce au avut loc între 1848–1849, respectiv utilizarea permanentă a acestora. Cercetarea a cuprins atât evenimentele constituirii tradiției, interpretările istoriilor formulate după schimbările de regim și apariția unor constelații de putere concomitente, cât și atitudinile legate de constituirea memoriei, strategiile de neglijare și legitimare. Drept urmare, s-a dovedit faptul că memoria culturală necesită un proces de organizare, prezintă funcții de legitimare și organizare ale comunității și nu în ultimul rând deservește interesele puterii.

Sintetizând rezultatele cercetării și formulând tezele de bază, trebuie să amintim următoarele:

1. Prima acțiune comemorativă clujeană datează din anul 1440. Din acel moment comemorarea prin plăci memoriale și statui se poate numi continuă, iar începând din secolul 19 tot mai intensă. În ceea ce privește caracterul acestor acțiuni, trebuie să accentuăm pe de o parte prezentarea orașului care își produce propria documentare, se extinde și/sau se destramă, iar pe de altă parte imortalizarea evenimentelor din oraș, respectiv aducerea în sincron a vieții orașului cu evenimentele istorice. Într-o primă fază, aceste activități deserveau imortalizarea prezentului, iar odată cu trecerea secolelor s-a accentuat tot mai mult comemorarea evenimentelor din trecutul mai mult sau mai puțin apropiat. Legat de acest fapt se poate afirma că relația dintre evenimentul evocat – prin fixarea evenimentelor, respectiv evocarea trecutului – și prezent s-a modificat dinspre organic înspre organizat și dinspre funcționalitate înspre intenția de legitimizare.

2. La începuturi (noi avem date începând cu secolul 15) limba acțiunilor comemorative a fost limba oficială a vremii, adică latina, care mai apoi, după niște antecedente din secolul 16 (epitafuri) și conform tendințelor reformei și a mișcărilor naționale din secolele 18–19, a fost schimbată cu limbile naționale. Limba națională dominantă a fost

limba maghiară, iar după Unirea din 1918, limba română. Începând cu prima parte a secolului 20 opțiunea pentru limba acțiunilor a devenit o sursă de conflict etnic. După cel de-al Doilea Război Mondial limba română a devenit tot mai dominantă, iar în acest timp limba maghiară a ajuns la periferia sferei publice. După schimbările din anul 1989 sfera publică s-a reorganizat, iar raportul dintre cele două limbi s-a prezentat similar, adică nefiind în echilibru, căci vorbim de o dominanță publică a limbii române.

Limbajul comemorării prezent în inscripții și ritualuri comemorative este unul festiv, select, apropiindu-se când de limbajul biblic, când de cel politic sau chiar de cel științific.

3. De-a lungul secolelor locația acțiunilor de comemorare s-a organizat conform unei tendințe specifice: din spațiile închise sau cvasipublice au trecut în spațiile publice, iar din spațiile sacre, în cele profane. În secolul 20 putem înregistra apariția unei alte tendințe: grupurile sau etniile care au fost excluse din spațiul public și-au organizat comemorările în spațiile lor omogene din punct de vedere etnic (biserici, școli). Astfel se poate înregistra și excluderea acțiunilor din spațiul public.

4. Gestionarea expunerii memoriei și manufacturii obiectelor memoriale se despart una de cealaltă. Cea din urmă este caracterizată tot mai mult prin specializare, astfel că plăcile comemorative, monumentele și statuile au intrat în responsabilitatea specialiștilor (sculptori, turnători etc.) și a firmelor specializate.

5. Privilegiul expunerii memoriei, a imortalizării și vizualizării trecutului este expropriat de către grupările sau instituțiile dominante. Pe plan istoric am observat că biserica, fiind o determinantă majoră încă de la început, odată cu secolul 19 a predat tot mai mult acest privilegiu instituțiilor profane, laice. Supravegherea timpului, păzirea trecutului au ajuns tot mai mult sub jurisdicția instituțiilor civile, profane. Respectiv, se poate arăta existența unei alte tendințe: grupările sau etniile care nu au avut acces la sfera și spațiul public, s-au retras în contexte mai sacre, în spații mai omogene etnic, dar mai închise.

6. Legat de cele afirmate mai sus, riturile comemorative ieșind din spațiul bisericesc și de sub supravegherea bisericii au devenit tot mai profane. Desfășurarea comemorării, cadrul ceremonial și-au păstrat spectaculozitatea, dar s-au umplut cu conținut tot mai profan. Evenimentele de comemorare au devenit tot mai ritualizate, comemorările au loc mai mult ca rituri politice, ca manifestări ale grupărilor și etniilor rivale.

Realizând o analiză istorică a practicilor comemorative se poate constata că până la sfârșitul secolului 20 comemorările au devenit tot mai populare (s-au adresat unui grup tot mai mare de oameni, totodată mobilizându-i pe aceștia). În ultimele decenii am asistat la afirmarea unei noi tendințe: cu particularizarea acestor activități o parte a lor a devenit tot mai profesională (mobilizând grupuri mai mici, expunând trecutul unor formații sociale mai restrânse). În ceea ce privește relația dintre maghiari și români, comemorările au divizat societatea locală. Dar tot așa se poate constata faptul că tradiția inventată din cadrul societății maghiare începe să producă rutina integrativo-unificatoare (demonstrând identitatea) și cea diferențiativ-separatorie (făcând vizibile diferențele).

JAKAB Albert Zsolt (1979) este cercetător al Institutului pentru Studierea Problemelor Minorităților Naționale din Cluj-Napoca și președintele Asociației Etnografice Kriza János. Volum publicat: *Ez a kő tétetett... Az emlékezet helyei Kolozsváron (1440–2012). Adattár. [Piatra aceasta a fost amplasată... Locuri ale memoriei în Cluj-Napoca (1440–2012). Bază de date.]* Asociația Etnografică Kriza János–Institutul pentru Studierea Problemelor Minorităților Naționale, Cluj-Napoca, 2012.

Abstract

Memory Construction and Practice. Representations of Cultural Memory in Cluj-Napoca

Aim of this volume is to present, describe and interpret all figures of memory, as well as representations and processes comprehensible into the issue of local, cultural and/or collective memorial forms and social problems in the city of Cluj-Napoca. Subsequently, I have analyzed the process of cultural memory-performance, the strategies of memory-formation and the social usage of memory, as they occur in one urban context. By sorting out Cluj-Napoca as my fieldwork, I intended to offer a more or less complete image on time-usage, techniques of dealing with the past and the relation between memory and locality. Analysis of memory-construction, “spatialization” and usage was grounded on a review and research of commemorative actions (memorial plaques and statues) as well as commemorative rituals and festivities.

Certainly, analysis of memorial performances and practices can be carried through many viewpoints, and discerned into various categories; I have chosen two major ones. My research focuses on memory construction as process, and analyses the practices of locating the (created) past in public spaces, together with the historical aspects of memorial performances. Aim of such particular approach was either a stock-taking of local forms in remembrance, or, supported by the former, to find out, how narrating the time and performing memory (through conservation and unveiling memorial plaques and statues) shapes and (re)constructs space? How does it convey visibility to the events and what events are given visibility through it?

A historical analysis of the memorial performances between 1440–2004 has raised several questions regarding the problem of accumulating time. How has been produced the idea of present as an entity with promises, and the idea of a linking societal past to present? Which social-political context draws ones’ attention to the past? What generates an increased attention to the past? How contributes society in organizing its own history? What are the processes of organizing memory? What sort of social representations are reflected by commemorations? What events actuate the performing of memory through plaques, statues, etc.? What events, ways of acting, narratives are revealed through commemoration?

Performing memory, regarded as ritual usage and symbolical seizing, opened another perspective for my research. By following how memory is preserved and performed (through commemorations and public celebrations), I intended to present actual cultural mechanisms, that are connected to the past. For Cluj-dwellers, regarded here as members of one community of memory, the past also shapes processes of identity as well as their local and regional social mentality. Thus, it was necessary to analyze discourses associated to commemorations and practices of memory, the cultural relations they shape, the patterns of identity they offer for society members.

All the tasks to accomplish are presented in the introduction of this book.

Organization of memory has become one of the most sensitive issues in the 20th–early 21st century social studies. First two book-chapters (*Theoretical framework, termi-*

nology, and *History of science and research*) tend to present all achievements and problems of grasping memory, raised by a diversified intellectual tradition. As discourses on memory are organized into an interdisciplinary context, approaches in history, cultural studies social studies are equally regarded important components for my theoretical framework. Subsequently, I combined my frame by assumptions from the French sociology, the British social-anthropology, the American cultural anthropology and, last but not least, the Hungarian ethnography. I consider the chapters discussing the above-mentioned issues crucial for my work, as my research and interpretations were constructed under the impact of all these approaches.

Out of an overview of relevant literature, a separate chapter was dedicated to the narrative framing of Cluj-Napoca (*History of researching Cluj-Napoca*). Literature on local history – understood in a broader sense – collected for this chapter draws attention on representations (objects and texts) of the locality; all these sources represent the past as a useful, interesting and admirable constitute of the national tradition. A special attention was given to the post-1989 sources, submitted by local historians, erudite, who preserve their rights of editing adjusting, interpreting local history. These authors, by revealing their sources, turn the past into a public commodity and democratize knowledge for the local society. By a permanent return to this knowledge, by recording practices of memory, by re-writing the tradition linked to the figures of local past, these producers launch the representations of representations in their public sphere.

A special attention was given to the post-1989 researches on ethnography, anthropology and sociology. Subsequently, themes of symbolic space in Cluj, practices of local space-usage, studies on nation-building, works on political commemorations and public rituals, achievements in the discipline of ethnicity and nationalism were stock-taken in this part of the book.

Chapter on *City – context – research* gives an overview on the research process and methodology, and a systematization of the collected data and texts. In the sub-chapter on the city and its society I analyzed 1. antecedents of city formation, its extension in space, all its demands for expansion in population growth, social interactions (like organizing the space, working out the image, creating the center, industrialization, districts of blocks of flats) 2. changes in rata on ethnicity and religion within the population of the city 3. all political and social events that convey an additional clarification to my material.

Categorization the collected material after genre, organizing the collected data is, too, part of this chapter. (*Data Archive*, a part of the research published in a separate volume, contains description and photo of 768 inscriptions, plaques, and memorials).

Chapter on *Commemoration – epoch, theme, figure. Analyses*, offers a timing and presentation of commemorations, through epochs, themes and figures. In doing so, a chronological approach was used, enabling a comparison of the time-periods; description based on themes and figures conveys a transparency to the collected material. Thus practices of commemoration that stood as subject for many sub-chapters were organized through the same approach; as each chapter ends with a concluding note, only a few of basic statements are presented in the following paragraphs.

Enquire for the past and a demand for its possession seems to be a key-note for local public life in Cluj. First source, revealing an interest for the past is from 1440, the first plaque is from 1450; the first statue (Statue of Trinity) on a public place was erected in

1744, the first (Transylvanian) political memorial (Státua) in 1831. Performing memory through commemoration equally characterizes the past and the coming centuries until the present. It worth to be mentioned that not all manifestations were memory organizations, in their actual meaning, due to their incapacity for represent different social-group identities and compete through symbolical means. (Commemorations based on and reinforcing national consciousness are products of modernity). Dating, tracing, and producing techniques of making people remember were of various categories, endowed with different signification, set of attitudes in each historical context. For this investigation they are regarded, and have in common their capacity of structuring social time, and representation of using the past, especially for future centuries. Changes in historical meanings of dating and commemorating were grasped in this particular sense in the book.

There was a serious of tendencies regarding the content of commemorations. Related to the events commemorated, their approach to time was the most salient, as it shaped even the object of commemoration. In the beginning, commemorations were dedicated to present objects; later (as nowadays) these were enhancing events in the near or further spheres of the past. Initially, celebration of the buildings, the individual and community-wide-important living places and fortresses belonged to this category. Later, with a consciousness of an accumulated past, with an increase of a retrospective perception, past events became more frequently present on the plaques. By the end of the 19th century the retrospective attitude had been become more accentuated, techniques of creating the past more refined and institutionalized.

From a historical perspective, the processes of registering individual (middle class, monarchs) deeds and achievements of the church and local communities were replaced by the 19th century by portraying of the nation. Under the impact of early and mid 19th century national movements, performances of a nationally bounded groups and communities, and their deeds had been evaluated by the present time of commemorations. In parallel, language of rituals was more visibly shifted from Latin to national tongues.

Institutionalization of commemorations also reveals the identity of commemorators. Placing memory was initially a matter of the middle-class (individual) will, or a decision of local authorities. Under the impact of social diversification in the age of reforms, certain groups, societies, associations and parties become agents of commemorations. Such communities claimed to construct discourses and replacements of the past through interpretations that were valid within the group. Subsequently, these rituals focused attentions on themselves (by a textual registration of the creator) through great narratives on country, national or local history, or they created a community-wide relevance of their past (through referring to great narratives); sometimes they made personal past and history visible.

Changes and ceasing of social frameworks lead to a shift from mere commemorations to a representation-framed past. Its presence, as the historical gaps that shaped them and the representations produced under their influence is proved in the book through interpretations and analyses of the past.

Commemorations of the past decades are examined in a separate book chapter (*Commemorations of an epoch. Organizing memory in the age of democracy*). Commemorations of the 1989–2004 show how great social and political changes reshape attitudes to the past, and reveal differences between the old system and the new. Reinterpretation

of the public sphere and the space, its resettlement with past events is a permanent endeavor for dominant groups, and of those in formation.

The book ends with a case study on construction and permanent usage of one event, commemoration of the 1848-1849 revolution. My analysis encompasses the events of creating a tradition, ways of interpreting new histories born under the impact of changes in state borders and the new political power they effected, the attitudes of commemoration and the strategies of neglecting and legitimizing.

Main conclusions of this part are summed up as follows:

1. First commemoration in Cluj took place in 1440. This habitus of commemorating through plaques and statues can be regarded as constant since then, becoming more intensive in the 19th century. Commemorations had various topics: representations of the self-documented, growing or decreasing city, recording urban events, synchronizing local manifestations with historical events. At the beginning commemorations perpetuated the present, some centuries later they evoked moments of the near or further past. Records of the present and ways of evoking the past related to the present shifts from an organic relation to an organized one, from a functionalist intention to an endeavor for legitimization.

2. In accordance with official codes, initially (first sources go back to the 15th century) Latin was the language of commemorations, gradually replaced by national tongues. This shift has 16th century grave-inscriptions as premise, and reveals the impact of the 18–19th century reforms and national movements. Hungarian had become the dominant language of commemorations until the end of World War II, its substitution with Romanian goes back to the unification from 1918, marking the first appearance of this latter in the public sphere. Reorganization of the public space after 1989 brought a re-appearance of the Hungarian, that turned into an unbalanced presence from a pre-'89 vanishing. Choosing language of commemoration has been become source of conflict beginning with the 20th century.

Style of commemorative texts and discourses is lofty, close to the language of Bible, politics or science.

3. Place of commemorations had been changed during the centuries. From closed or half-public spaces they moved into the public ones, from sacral locations into the profane. In the 20th century a new tendency occurred: (ethnic) groups, marginalized from dominant scenes organized their commemorations in nationally homogeneous places; this tendency also records a crowing out from public spaces.

4. Manufacturers of objects for commemoration and their outsourcers are discerned along the centuries, the formers becoming more and more professional (sculptors, hewers, companies with specialized tasks).

5. Outsourcing, recording and representing past and present becomes a privilege of dominant groups and institutions. Unlike in previous centuries, when commemorations were a task of the church, in the 1800ies profane institutions were the organizers of such events. Sacred locations become a host for commemorations organized by groups that were marginalized from the public sphere.

6. Subsequently, a change of agents engenders a de-sacralization in the rituals of memory. The passing of, the framework for ceremonies remains as spectacular as before, but commemorations are now filled in with profane contents. Secularized commemorations, too, become more and more ritualized, and they turn into political rituals and manifestations of different, competing (ethnic) groups.

ABSTRACT

By the end of the 20th century commemorations become more and more popular, accosting and mobilizing a bigger and bigger public. In parallel, a new tendency occurred in the past decades: particularization and professionalization of commemorations, addressing a small group, re-interpreting the past of smaller and smaller social entities. In a Hungarian –Romanian context, commemorations divide the urban society. The Hungarian invented tradition, spaced in a minority framework, embodies either rituals of unification (demonstrating similarities) or routines of diversification (making internal differences visible).

JAKAB Albert Zsolt (1979) is a researcher at the Romanian Institute for Research on National Minorities and the president of Kriza János Ethnographic Society. Volume published: *Ez a kő tétetett... Az emlékezet helyei Kolozsváron (1440–2012). Adattár.* [This Stone was Bestowed... Spaces of Commemoration in Cluj-Napoca (1440–2012). Data Archive.] Kriza János Ethnographic Society–Romanian Institute for Research on National Minorities, Cluj-Napoca, 2012.

A 20. század közepétől fokozatosan bontakozott ki az a (történelem)antropológiai irányzat, amely rendre a figyelem középpontjába állította a folyó időhöz, a múlthoz és a múlt reprezentációjához, a történelemhez való viszonyulás típusait, az időtartamokat, a korszakok retorikáját, a történetiség rendjeit. Ezzel egyidőben erősödött fel az emlékezet, valamint az emlékezés rituális kereteinek, az emlékező embernek a vizsgálata. Jakab Albert Zsolt erre alapozta Kolozsvár és a város társadalmának kutatását, amikor a különböző forrásokból összegyűjtötte a város terében elhelyezett feliratok, emléktáblák és szobrok szövegét, rekonstruálta az emlékéllítés rítusát, az emlékjelek életpályáját. Több mint fél évezred közel 800 emlékéllítésének adatait.

A szerző szándéka világos és jelentős. Egyetlen forrástípust használva azt követi nyomon, hogy a 15. század közepétől Kolozsváron hogyan statuálódik és alakul szociális cselekvéssé az emlékezés, milyen tartalmak megőrkítésére és elevenen tartására vállalkozik a helyi magyar társadalom, s az ezt irányító társadalmi elit. Hogyan emlékezik és hogyan felejt egy társadalom, kik és miként viszonyulnak emlékezési gyakorlatához. Vagy, újfogalmazva: hogyan popularizálódik és patrimonizálódik Kolozsváron a történelem, a lokális múlt számontartása. Hogyan alakul ki az emlékezés (óhatatlanul) ünnepélyes beszédmódja, a tér és az idő megválasztását és használatát, a gyülekezést és – ami a legfontosabb – a jelállítást, az identitás szervezését és felmutatását magába integráló rituálé.

Nem kevesebb ez, mint annak láttatása és megértése, ahogyan Kolozsvár a jelzett időszakban használja a maga múltját: gondosan dokumentálja a múlt időt, kihelyezi az emlékezetet, a múltat benépesíti a helyi társadalom tagjaival, életének eseményeivel, az emlékezés által szerveződő és tagolódó emlékezőközösséggéként működik, a helyi múlt beépül a polgárok narratív identitásába.

Dr. Keszeg Vilmos egyetemi tanár

Jakab Albert Zsolt (1979) a kolozsvári Nemzeti Kisebbségkutató Intézet kutatója és a Kriza János Néprajzi Társaság elnöke. Kötete: *Ez a kő tétetett... Az emlékezet helyei Kolozsváron (1440–2012)*. Kriza János Néprajzi Társaság – Nemzeti Kisebbségkutató Intézet, Kolozsvár, 2012.

ISBN 978-606-8377-05-6
ISBN 978-973-8439-64-1

9 786068 377056